

החטא החורבן והנחמה

אסופת שיחות ומאמרים לימי בין המצרים

מאת

הרב שאול ישראל זצ"ל

תשע"ח

”על חורבן בית המקדש כי הורס וכי הודש אספוד בכל שנה ושנה מספד חדש” (קינוח לט’ באב).

כי בכל הצרות שאנו סובלים בכל העתים ובכל הזמנים למן היום שחרב בית המקדש אנחנו יכולים לראות את המקור בחורבן ההוא, וכשם שבמכה באבר שהנשמה תלויה בו אפשר בעיקר להבחין את זה אחר עבור איזה זמן. כי בו ברגע אין להבחין בין מכה באבר שהנשמה תלויה בו למכה באבר שאין הנשמה תלויה בו, אולם ההבחנה באה לאחר זמן. כך גם בחורבן בית המקדש, כל מה שאנו מתרחקים ממנו החורבן הולך וגדל, חורבן בנפש וחורבן בחומר.

ובעמדנו עכשו בימי בין המצרים נקח נא על עצמנו תיקון אלה הדברים לקירוב הגאולה במהרה בימינו.

תרצ”ט

*

שבת נחמו. כאילו לומר שענין הנחמה קשור הוא עם השבת, שיום השבת הוא הנהו המקור לנחמה. כי אם אין לנו נחמה בפועל הרי יש לנו נחמה בכח, והאמונה המאומתת בקרב לבנו בביאת הנחמה – ואף אם יתמהמה, היא היא עצמה מגופה של נחמה והיא הנותנת כח להחלטה – שעם כל זה אחכה לו.

תש”ג

תוכן הענינים

הרימי בכח קולך
תאניה ואניה
הזכות על הארץ
חטאו בכפלים ולקו בכפלים ומתנחמים בכפלים
האבלות הכפולה
הרפוי שבגלות
האספסוף והמרגלים
הנחמה השלמה
על גורמי החורבן
שלשה נתנבאו בלשון איכה
נחמת ישראל
על אמרך לא חטאתי
כי שמעו אמרי פיך
בחירה ותורה
הם בוכים ורבי עקיבא מצחק
לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה
חביבין יסורין
ללכת בדרכיו
על מה אבדה הארץ
~ ~ ~
בין מצרים
יום בו כלו מתי מדבר

הרימי בכח קולך

לשבת נחמו תרצ"ט

"הרימי בכח קולך מבשרת ירושלים, הרימי אל תיראי, אמרי לערי יהודה הנה א-לקיכם" (ישעיהו מ' ט).

יותר ממה שאנחנו מבכים את חורבן הארץ מבכים אנחנו את חורבן העם. ידוע לנו שלא חרבה הארץ כל עוד היה העם חזק, שלפני שחרב בית המקדש גלתה ממנו שכינה, שלפני שנכנסו האויבים נגנזו הארון והלוחות, והשכינה יצא יצאה.

וחורבן האומה מהו? "על שלא ברכו בתורה תחלה" (ב"מ פ"ה ב). פלא, ראו נא את העון שמצאו שעבורו נחרב בית המקדש.

ומהי הברכה? "שהבדילנו מן התועים ונתן לנו תורת אמת". בעוד שהעולם שקע בערפל העבודה הזרה, נגה עלינו אור תורת ה', שמסוף דברך אתה למד שראש דברך אמת (קידושין ל"א א).

הרגשת האושר הזה שנפל לנו בגורלנו להיות מודיעי שם השם, האושר הזה שעם עצמת היסורים מתעצמת גם נחת הרוח – את האושר הזה לא ידעו ולא הרגישו, ועל זה נתחייבו גלות.

"במסתרים תבכה נפשי מפני גוה... מפני גאותם של ישראל שניטלה מהם וניתנה לאומות העולם" (חגיגה ה' ב). אם קובלים אנחנו על מדת שכחת התורה ועזיבתה, הרי הבכיה היא על כבוד שגלה,

על גאותם של ישראל שניטלה מהם, על אותו עוז אמונה ואמת שבהכרה, שאתנו ורק אתנו האמת, שאנחנו הולכים בשם ה', אותו בטחון ואותה גאווה המלוה את אותה הכרה אין לנו, ועל דא קיא

בכינא בסתר באין רואה.

הגאווה הזאת חסרה לנו. מקיימים את המצוה כאילו כפאנו שד, כאילו אין ברירה, מקיימים מבלי לחלוחית, מבלי שמחה, מבלי גאווה, וזה רע מאד.

אילו ידענו את רצוננו באותה בטחה של לכל הפחות כל אלה המתגאים באלילים, אילו היתה לנו שמינית שבשמינית מאותה החוצפה של אלה התובעים לתוצרת הארץ ולעבודה עברית, אילו היתה לנו אותה החוצפה, כי אז אחר היה מצבנו. לא כלפי אחרים בעיקר כשם שכלפינו. אז לא היה לנו לדאוג.

ומתי עוד כבזמן הזה עם פשיטת הרגל של כל אלה השיטות, הן כלפי חוץ הן כלפי פנים, במובן החינוכי, במובן רצון ההקרבה העצמית. האין אנחנו צריכים להשמיע בעוז את דברי מבשר ציון – "הרימי אל תיראי אמרי לערי יהודה הנה א-לקיכם"!

*

תש"ג

"הרימי בכח קולך מבשרת ירושלים, הרימי אל תיראי, אמרי לערי יהודה הנה א-לקיכם". להתודע אל כוחות עצמנו, להכיר עת עצמנו, לדעת מי אנחנו, מה הם הכוחות הפועמים בתוכנו. מבשרת ציון ומבשרת ירושלים, את אשר לבך פועם לציון ולירושלים, הכירי ודעי כי דבר האלקים הוא השואף להתגשם.

הנה הם חוזרים אלינו, האחים הרחוקים, הנה הם מדברים על שבת ועל קדושה, הם קוראים לתשובה לציבור הגדול של בני מתנכרים, אחרי שהם הלעיטום בלענת פתנים של לגלוג לכל קודש,

הם אשר ראו בכל שמירת מסורת גילוי של מורדי אור, אשר קראו לשבור גדרים לדרכים חדשות, הם באים ומדברים על קדושה. ואנן מה נענה אבתרייהו?
אנחנו אשר לא זזנו מאהלה של תורה, אשר לא חולל אורנו בטרטור טרקטור ביום המנוחה, משום מה אין לבנו מלא מהרגשת תוכן חיינו? היכן כח קולנו, למה שפתנו נמוכה, בצאנם ובבקרם ילכו לבקש את ה' ולמה לא נאמר להם הנה אלקיכם?

תאניה ואניה

תש"א

"וירב בבת יהודה תאניה ואניה" (איכה ב' ה), ותרגומו: ואסגי בכנישתא דישראל אבלותא ואנינותא. מפעם לפעם אנו מתעוררים מחדש לכאב חדש, ליסורים מחודשים, האבלות אינה מתישנת, היא כל פעם שוב מקבלת את צורת האנינות, זו אשר אין תנחומין לכאבה.

"והסתרת פני מהם ביום ההוא... ואמר על כי אין אלהי בקרבי מצאוני הרעות האלה" (דברים ל"א ז). הטעות היא שמחליפים הסתר פנים באין א-לקים ח"ו. "הנה עיני ה' אל צדיקים..." (תהלים ל"ד טז), "עין ה' אל יראיו המיחלים לחסדו" (שם ל"ג ח).

בית המקדש חרב על שלא קיימו קריאת שמע שחרית וערבית (שבת קי"ט ב). נקיים לפחות קריאת שמע ערבית, נכיר לפחות שמה שחשך היום עלינו הרי זה משום שידו הגדולה הוטלה עלינו.

"כי גדול כים שברך מי ירפא לך" (איכה ב' ג), כשרואים שמביאים לחולה פרופסור ממדינת הים סימן שהחולה הוא בסכנה גדולה, כשרואים שצריך לעשות ניתוחים גדולים בגוף להרחיק איברים חשובים משמע שהמחלה היא אנושה ומסוכנת מאד. או לנו ממי וע"י מי אנו צריכים להרפא, בידי מי תלויה רפואתנו, המרצחים המתועבים חלאת המין האנושי הם הרופאים, ואמצעי הריפוי הקרדום והגרזן. הרי הנבוכנצרים לשעבר וההמנים של הדורות הראשונים הם כאין מול ההמנים של דורנו.

"אם ראית דורות שצרות באות עליו כנהר - חכה לו" (סנהדרין צ"ח א). ואם היו שאמרו ייתי ולא אחמיני, הרי אנו מוכרחים להתפלל ותחזנה... "אשרי הגבר אשר תיסרנו י-ה ומתורתך תלמדנו..." (תהלים צ"ד יב).

הזכות על הארץ

תש"ג

אמר רב יהודה אמר רב: מאי דכתיב: "מי האיש החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי ה' אליו ויגדה על מה אבדה הארץ" (ירמיהו ט' יא). דבר זה אמרו חכמים ולא פירשוהו, אמרו נביאים ולא פירשוהו, עד שפירשו הקדוש ברוך הוא בעצמו, שנאמר: "ויאמר ה' על עזבם את תורתי אשר נתתי לפניהם" (שם יב). אמר רב יהודה אמר רב: שלא ברכו בתורה תחילה (בבא מציעא פ"ה א).

יש אפוא משהו מיוחד הקודם לתורה, ורק זה הוא שמקנה זכות הארץ. ואם אמרו שאין תורה כתורת א"י הרי כנראה כאן הביאור לזה, תורת א"י היא התורה שבאה עליה ברכה תחלה. תורה בלי ברכה אף היא תורה, אלא שזו אין מקומה בא"י.

מהי אפוא הברכה? "אשר בחר בנו... ונתן לנו...". אם התורה ענינה עשייה, ובעשייה הרי הכל לפי רבוי המעשה והכל תלוי לכאורה בבחירה שלנו. אולם עכ"ם העוסק בתורה אף אם הוא ככהן גדול מכל מקום "האדם" מיקרי, "אדם" לא מיקרי (יבמות ס"א א), אדם בתורת תכונה עצמית. לקבלת תורה היה צורך במתן תורה, הננו עם הנבחר אשר בחרו אותנו, אשר במדה מסוימת גם הבחירה שלנו בגניזה היא בבחירתו יתברך.

השקפה זו יוצרת בתוכנו אחדות, אחריות ורגש של דרך ארץ כלפי כל גילוי של תורה כפי שהוא. כל אורגניסמוס יש לו חלקים הממלאים את תפקידם, אבל שטות תהיה זאת בהתגאות חלק אחד על משנהו, כרבנן דיבנה כשבאו לתקן את המעוות אמרו: "אני בריה וחברי בריה" (ברכות י"ז א), ולמדנו שהכל אחד. משנשכח המומנט הזה נעשית תורה כשתי תורות, ונתת תורת כל אחד בידו. ולא זו בלבד שחסרה הערכה של יסודות שהם יותר רחוקים, אלא חסרה הבנה לחלקי תורה אחרים שלא זכו לגילוי אורם במחנה האחד. זה גורם לעוג עוגה מסביב ומבלי להשתדל להשפיע, רק לדחות יותר ויותר. שנאת חנם היא הצד השני של המטבע של ברכה בתורה.

"מפני גאותם של ישראל שנטלה מהם" (חגיגה ה' ב). ישנם שני סוגי גאווה. האחת - "ויגבה לבו בדרכי ה'" (דבה"ב י"ז ו), גאווה שפירושה רוממות, ושניה גאווה שפירושה פחדנות. גאות ישראל היתה מהסוג הראשון. לשמור על הגאווה הטהורה שפירושה אחדות, שפירושה אחוה, שפירושה הידוק הקשרים בין תלמיד חכם לשני, בין ישיבה לחברתה, בין לומדי תורה לעוסקי מחרשה - זו הדרך וזה הקו.

*

תשכ"ב כנראה

"על שלא ברכו בתורה תחלה". מה היה הטעם שדוקא בזה נכשלו הללו שלא נמצא בהם שום דופי אחר?

"עיניכם הרואות את אשר עשה ה' בעל פעור... ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כלכם היום" (דברים ד' ג-ד).

ההשוואה מפליאה. אכן אם אנו מסתכלים אחרי מה שהתרחש נתחיל להבין כי הציור הפשוט אינו אלא שטחי. מה פירוש "נשיא בית אב", והאשה אף היא "בת ראש אומות", והוא מקריב את המדינית וכולם בוכים ולא יודעים להגיב. מה התרחש כאן? ראשית, הרי זו הליגה נגד כפייה דתית היוצאת

בחוצפנות נגד הרבנות והמנהיגות הרוחנית – בת מדין מי התיירה לך? האם יש לרבנות קו או שמא הקו הוא האינטרס הפרטי?

אולם לא זו בלבד. "הן הנה היו לבני ישראל בדבר בלעם למסר מעל בה' על דבר פעור ותהי המגפה בעדת ה'" (במדבר ל"א טז) – "לכה איעצך" כדרושו, הדרך השניה בה נלחם השטן עם קיום ישראל, "אשר יעשה העם הזה לעמך". זוהי דרך הברכה, ההתקרבות, שכאן מתברר קשה הרבה יותר העמידה. והנה לך חישוב הגיוני כביכול, צריך להשתלב בתוך עמי הסביבה, שכן אחרת תוצר מסביבך טבעת עוינת. הן עכשו נתאר לעצמנו מה היה לו לא היתה חומת האיבה מסביב, כמה היו נמצאים מליצי יושר עבור התקרבות והתחנתות והשתלבות בתוך המערך של עמי המזרח התיכון... אכן צריכים אנו לדעת הברכה הראשונה שבתורה, "אשר בחר בנו", ששונים אנחנו וגורלנו מכל המונם.

אם נתבונן על אותה תקופה נראה שגם שם היתה המגמה לכרות ברית עם הרומאים, זה הכח העולה. רק תוך ריב אחים הוזמן פומפאוס לבקר בארץ, ורק מתוך אי ידיעת ערך עצמם העמידו אותם אלופים לראשינו. אילו היו מברכים בתורה, כי אז לא היה מגיע גם פירוד הלבבות למימדים כאלה, כי אז גם לא היה הנשר הרומאי מצליח להשתלט על ארץ יהודה. נפנים, שיש יעוד ויש גורל ולא אנחנו קובעים. אנו יכולים רק לכוין עצמנו בהתאם ליעוד או בניגוד לו, אולם לכשנעשה זאת אנו חושפים עצמנו מול הרפתקאות.

*

תשכ"ו כנראה

בהסבר הרמב"ן (ויקרא כ"ו טז), התוכחה שבמשנה תורה מכוונת לחורבן הבית השני, שהיה ע"י שלא ברכו בתורה תחלה (ב"מ פ"ה ב). ומהי הברכה הזאת? "אשר בחר בנו... ונתן לנו תורתו". יש לדעת ששני ענינים הם, שכל אחד חשוב, אבל אי אפשר לאחד בלי השני. האחד הוא בחירה של הקב"ה, שיש בישראל נשמה עליונה שבמהותה שונה מנפשות אומות העולם. אבל היא לא באה לידי גילוי אלא ע"י התורה. המציאות של עם ישראל היא או למעלה למעלה או למטה למטה, או ברכה או קללה ח"ו, כי כוחות הנפש שלו הם חזקים והם מבקשים להם מוצא. ואם באומות העולם יכולים להיות חיים בלי תורה, כאן נחוצה רתימה של הכוחות בכיוון התורה, ובלי זה יורדים מטה מטה.

חטאו בכפלים ולקו בכפלים ומתנחמים בכפלים

אב תש"ה

"חטאו בכפלים ולקו בכפלים מתנחמים בכפלים" (איכ"ר א' נז). מהו חטא כפול? האם שני חטאים עושים חטא כפול?

תוכן הדברים, שהחטא גורר גם זיוף המושגים של המעשים הטובים עצמם. ישעיהו הנביא מוכיח "ידע שור קונוה וחמור אבוס בעליו" (ישעיהו א' ג). לכאורה, חטאים שבין אדם למקום, למעשה מתברר אח"כ כי אין כאן אלא חטאים שבין אדם לחברו. אולם כאן דוקא כפול החטא, כי הוא עושה את התפילה לתועבה, הוא מזייף אותה מתוכה, וזה יותר גרוע, כי עשית הדבר המקודש מרוקן מתכנו הוא יותר מסוכן מאשר התרחקות ממנו.

אף שנאת החינם של בית שני ענינה זיוף המושג התורני, מושג הנובע מתוך הזנחת אחדות ישראל (ועי' במשיב דבר [א' מד] בפירושו לשנאת חנם זו), זה נובע מתוך ראית עצמו מרכז ואי דאגה לאחר. ואכן גם אנו לוקים בכפלים. מצבנו בגולה הוא טרגי למאד. שנאת ישראל מתפרנסת מצד אחד על יסוד בעלי ההון הגדולים שבישראל, על אילי הכסף. מצד שני על המהפכנים הקומוניסטים וחומר אנושי בלתי יציב. הקרבנות שלנו נפלו כיהודים, ואת הפיצויים עליהם תובעים הרוסים, הפולנים האוקראינים וכו'. הגרמנים רדפו אותנו על היותנו יהודים, ואילו הסובייטים אינם מכירים בנו את קרבנות הפשיזם ומתיחסים אלינו כאל שאר האוכלוסיה הגרמנית. בסן פרנסיסקו לא דיברו אתנו מפני שאין אנו מדינה, ואילו העיכוב ביצירת המדינה איננו אלא משם. וכהנה רבות. בדרך ישבנו באבלנו, התאבלנו עם כולם, נאנחנו על כולם. אי עם בעולם אשר בנינו ולא בכו את בכיתו, אשר לא נלחמו את מלחמתו, אולם אנו נשארנו הבודדים – "נפשי לא-דני משומרים לבקר" (תהלים ק"ל ו), נשארנו מכל שומרים לבוקר. בקרם הגיע, בקרנו עדיין איננו. אולם זה עצמו צריך להעמיק בתוכנו גם את הרגשת הבטחת הנחמה הכפולה. אנו הולכים ונוכחים כי בפתרונות שליש ורביע עמנו לא ימצא פתרון, כי כל עוד השלום קטוע הוא אין זה שלומנו אשר הוא שמו של הקב"ה. אנו מוכרחים לחתור לצדק המלא, גורלנו מקושר עם האמת והצדק השלם.

*

שנאת החנם יכולה להתבאר בהפרדה שחלה ברעיון הלאומי לבין הרעיון הדתי, בזה שהדת הלכה והצטמצמה בתחומי היחיד ובדאגתו לשלמות עצמו.

*

אבלות וצום אינם תכלית לכשלעצמם, אמצעים הם, מעין תחנות לחשבון הנפש לפשפש במעשים. האדם הוא מורכב משני כוחות מתנגדים זה לזה, הגוף והנפש, הנשמה והחומר. יש בקרבו תכונות שהן דומות לתכונות החיות שאינן דואגות אלא לעצמן, וישנן בקרבו תכונות עדינות שעל ידן האדם מוכן להקרבה עצמית למען הזולת. אבלות היחיד באה להזכיר לו את יום המיתה, באה גם לשתף אותו בגורל הקרוב שבמשפחתו. אבלות הרבים היא צריכה להיות יותר מזה, "בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלקיך ושמת בקלו" (דברים ד' ל). בני ישראל מוצאים

ורואים בפורענות את יד ה'. אנחנו איננו יכולים לראות בזה מקרה, כי הרגשת הצדק שבקרבתנו מתנגדת לראות בזה מקרה ואנחנו מבינים כי יד ה' היא זאת. אנחנו חוזרים יותר אל תורתנו הקדושה אשר שונאינו משקצים וקורעים לגזרים, כי אין לנו תקומה בלעדיה.

*

לשבת נחמו תש"ה

האבל והנחמה שלאחריו אינם בחינת תרתי דסתרי, כמו שנראה לכאורה, עד כדי כך שיש ורוצים לראות באחד מהם דבר מלאכותי. זוהי אחדות אחת, שהאחד מוליד את השני והשני נבנה על הראשון: "כל המתאבל... זוכה ורואה" (תענית ל' ב), וכל שאינו מתאבל גם אינו רואה. ואותו הנביא שקראנהו בשבת חזון, אותו הנביא עצמו אנו קוראים גם עכשו. חוקרי אומות העולם היו מוכרחים להגיע לידי הכרת שני נביאים שונים: שינוי התוכן - כאן התוכחה הקשה, הרוגזת, וכאן הרכות ודברי הנחומים, ואף השינוי בזמן - הדיבור על הנחמה כדבר שעומד בקרוב להתרחש, והאבל והחרבן כאילו כבר ישנו וקיים, אינו נראה להם אלא בשינוי הזמן.

בישראל אין הדבר מובן כך, אין סתירה בתוכן. כי רק מאהבה עזה הוכיח הנביא, ואותה אהבה שהיא נשמעת ונרגשת ב"נחמו", היא גם הרוח החיה בתוכחה הקשה. מתוך הכאב אשר חש הנביא בכל הקלקול שהביאה ההתנהגות הזאת הוא צעק את צעקת היאוש, הוא כאב את כאב האומה והוא מנהמת לבו צעק, ביקש, הוכיח, התחנן. התחנן לעם להיטיב מתוך הרגשה ודאית כי זה מוביל לידי אסון, באשר זה מוכרח להביא לידי אסון. כי הכרת אחדות הבריאה אינה יכולה להקים אמת מדה אחרת לעם ישראל מאשר מדת הבריאה הכללית, באשר אין מדה אחרת בעולם. ומתוך זה גופא, מתוך הכרת אחדות זו - גם ההכרה בנחמה ההכרחית, בהכרח שהעונש בהכרח גונז בתוכו מירוק העוון, וממילא - "זוכה ורואה" בנוסח של הוה, גם אם הדבר עוד לא קם ולא היה. הרגשת הודאות של בואם של דברי הנחמה היא כבר יוצרת את הנחמה במציאות כאילו הנחמה עצמה כבר קמה והיתה.

ודורי דורות של יהודים אשר התאבלו על אבלם הם בתוך אבל ירושלים, ידעו גם להתנחם באמת ובתמים עם דבר הנבואה על הנחמה.

הקשר שבין האבל למה שקדם לו, ובין מה שבא אחריו, מתבטא באופן מיוחד במאמרם: "חטאו בכפלים ולקו בכפלים ומתנחמים בכפלים" (איכ"ר א). חטא כפלים הוא שמהפך את המעשה הטוב לחטא משנה, לתועבה.

התפלה והקרבתו הם הנם הסיכום של עבודות ההכנה של המצוות. ומצוות שבין אדם לחברו, שענינם לא רק מצוה אלא הדגשת אחדות האומה הישראלית, הן הנן הבסיס המקדם את אפשרות היחסים שבין האדם לקונו. המכחיש את היחסים שבין אדם לאדם, הרואה רק את עצמו, יחסיו עם קונו יהיו בהכרח רק יחסים של חלש לתקיף, יחס של חנופה ועבודה למען קבל פרס. אם זהו בצורה גסה בזמן הבית הראשון בשפיכות דמים, שכתוצאה מזה באה עבודה זרה, ש"ל שאין זה עבודה זרה אלא הגשמת האלוקות של סמל ותמונה, שאף זו הנה צורת עבודה זרה. ואם זהו בצורה מעודנת יותר של שנאת חנם, שאף היא מעמידה את העבודה לאלקים רק על בסיס של רצון לשלימות עצמית פרטית, של דאגה לנשמתו, כדרך שאחר דואג לגופו.

ומכאן שנאת חנם, שתכנה בעצם שכל שנאה היא חנם. כי אף החוטא שמותר לשנאותו, הרי נאמר: "לא תשנא את אחיך בלבבך, הוכח תוכיח..." (ויקרא י"ט ז). הרי כל זמן שלא הוכיח אסור לשנאותו. אולם הרי כבר אמרו: "תמה אני אם יש בדור הזה מי שראוי להוכיח" (ערכין ט"ז ב). אם כן, הרי בכל הוכחה עדיין הספק קיים אם היתה התוכחה כראוי, ומכל שכן כשאין תוכחה. וזהו אולי מה שנאמר במדרש (איכ"ר ד) על ענותנותו של ר' זכריה שהיה שם ולא מיחה, שתכנו דאגה רק לשלמותו הוא. ובמצב זה מתפוררת האחדות של האומה, כי העבודה הפרטית איננה דורשת אומה ועל ידי זה בא החורבן.

וכתוצאה מזה - לקו בכפלים. כי מחוץ לעצם הגלות זכינו גם לפסיכולוגיה גלותית. זו אשר אינה רואה אלא את הרגע, הדואגת רק לרגע ורק לפרט. כי ההזדמנויות היו בידינו להקים את א"י ולא עשו ולא הקימו, באשר כל אחד לא דאג אלא לנפשו. עד שהננו לפעמים במצב כזה שכאילו צריכים לפתות אותנו לקבל מדינה.

אולם גם מזה באה התרופה והנחמה. אף היא מוכרחה להיות כפולה - תגבורת ההכרה של הקשר של היחיד בכלל, מה שמתבטא בהקמת החיים הציבוריים החדשים בא"י, זו אשר בה מוותר האחד על סידוריו הפרטיים מתוך רגש אחריות ציבורית כללית. וזה היה צריך להביא אותנו לידי יתר הגברה של ההכרה הדתית, שיכולה וצריכה להתבטא בתפילה חמה ולבבית, תפילה שבאמת תקים יחסים בין האדם לקונו, שתהיה סיכום של חיים הנובעים מרצון טהור ומחשבה טובה, ואז גם המעשה טוהר והחיים יתעלו כולם.

"אמרי לערי יהודה הנה אלקיכם" (ישעיהו מ' ט). כי יחד עם מבשרת ציון וירושלים, עם בשורת התחיה, תבוא גם במשנה מרץ הקריאה לתחיה דתית להתעוררות של גבורת קודש, ובציון ננוחם.

האבלות הכפולה

אב תש"ו

הגמרא (ב"ק נ"ט ב) מספרת מעשה בר"א "דהוה סיים מסאני אוכמי וקאי בשוקי דנהרדא. אשכחוהו דבי ריש גלותא... א"ל: חשיבא את לאיתאבולי אירושלים..." ע"ש.

אנו רואים מזה שלא כל אדם יש לו הזכות להתאבל על ירושלים, ורק כשהוכיח להם שהוא באמת אדם גדול אז שבקוהו. והדבר אינו מובן לכאורה, מה צריכים גדלות להתאבל.

אנחנו קוראים את הפטרה חזון ישעיהו כהקדמה לחורבן. הרבה הרבה עוד לפני היות החורבן עומד הנביא ומזהיר, עומד ורואהו בעיני רוחו: "ארצכם שממה" וכו'. חוזה הנביא בעוד העם מתענג על רוב שלום, שקוע במותרות ותענוגות, והשרים רודים בעם ועושים בהם כרצונם, ומי יאמר להם מה תעשה. אולם הנביא כבר רואה אותו, הוא יבוא, הוא כבר ישנו, הוא מוכרח לבוא. אי מזה יבוא, אין הבדל. כיצד ישתלט, כיצד יתגבר, כיצד הכל יתרופף, כיצד הבריתות עם הממלכות האיתנות לא יקומו - זה אינו מסביר, לא זאת חובתו. אחת היא אשר הוא יודע, אשר הוא רואה, ואת זה הוא אומר ועל זה הוא מזהיר. החזון הוא יותר על מה שקדם לחורבן, החורבן הגדול ביותר הוא זה של חורבן הרוח. הנביא בוכה יותר עוד על הרס המשפט, הקריה הנאמנה אשר נהפכה לזונה, זה מכאיב

לא פחות ואף גם יותר מאשר ה"איכה ישבה בדד". השני הוא כבר העונש, והעונש הוא כבר הרפואה. אם מרה וקשה היא, הרי עליה קשה להתאונן, הרי על מה שיש להוכיח ולבכות הוא דוקא זה שקדם לחורבן בפועל, זה אשר החורבן בפועל אינו אלא תוצאה ממנו.

ועל כן אנו קוראים את חזון ישעיהו, ומתוך הפרספקטיבה הנבואית אנו מסתכלים על החורבן, את אשר הנביא ראה בחזון הנבואה אנו חיים וחוזים מחדש. אף אנו עוקבים עם הנביא אחרי חטאי הדור, אחרי שחיתות שריו וכהניו ואנשי עם הארץ, ואף אנו אתו לא נופתע אם נראה את האסון בא מצפון וכל המדינה וכל התפאורה וכל חיי התענוגות וההוללות מתנדפים ומתפוררים כהתפורר בית קלפים. ואף אנו נתאבל ונקונן לא רק את חורבן ה"איכה ישבה" כאשר את החורבן של "איכה היתה".

ושני אנשים כי ישבו ויבכו על החורבן, האחד יבכה על ההרוגים והנרצחים והאחד יבכה על אשר הביאם לידי כך.

וכל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בבנינה (תענית ל' ב). ולפי מדת האבל – הבנין, ומה שהוא מבכה בירושלים בזה הוא משתתף בבנין. אשר יבכה על הסלעים והאבנים ועל החופש המדיני ועל העצמאות הממלכתית, הוא ישא את לבו לירושלים של מטה, ולא ישים לב כי כל עוד אין ירושלים של מעלה לא יכולה להיות ירושלים של מטה. אנשים גדולים, אנשי לב ומח גדול, רק הם יתפסו את האבל, רק הם יחושו את הכאב האמיתי, ומתוך אבלם ורק מתוך אבלם תוכל לצמוח הגאולה האמיתית.

מה כוחם של האנשים הגדולים? מה סגולתם? מה התכונות שלהם אשר הם זוכים לזה? את הבחינה על גדלות זאת ר"א מסר בהלכה (שומת הנזקים, עיי"ש). הגדלות הנה איפוא גדלות תורנית.

"בראשית" בשביל התורה שנקראה ראשית (מ"א בראשית א). כן, יכול להיות, ואולי יותר מאשר יכול להיות, אפשר לקבוע בודאות - ששכל התורה אינו מתאים עם שכלנו. הנה קוראים אנו בדברי חז"ל (דב"ר על פרשת דברים): "פנו וסעו לכם צפונה, הצפינו עצמכם מפניו" וכו'. השכל האנושי אינו רוצה להודות בטכסיס זה. אולם שיטה זו שנקטו בה חז"ל היא הביאה אותנו עד הלום. שיטה זו אומרת, כי אין להתמרד נגד המקל הרודה, כי יש מי אשר מניף אותו. אין להגיד ששיטה זו אומרת תמיד להשלים עם המכה. ברור שישנם זמני פעולה ושישנם דרכי פעולה. לא תמצא את זה בשו"ע. אבל תמצאנו בין השטים. לא נכתב בפירוש, אבל בכלל איתמר ואיתמר. ולזה נדרשת האישיות של התלמיד החכם. ולזה כל אחד נדרש לחזק את התלמיד החכם שבו, לדעת איך להתאבל ולזכות להתאבל, מתוך זה ודאי יגיעו גם למה שאמרו "זוכה ורואה בבנינה".

*

לשבת נחמו תש"ו

"ושמר ה' אלקיך לך את הברית ואת החסד אשר נשבע לאבתך" (דברים ז' יב). ובמד"ר שם [עקב ג]: [אר"ש בן חלפתא: למה"ד למלך שנשא למטרונה והכניסה לו שנים אריסין, אף המלך זקף לה כנגדן שני אריסין. איבדה מטרונה את שלה אף המלך נטל את שלו. לאחר ימים עמדה וכשרה את עצמה והביאה אותן שני אריסין, אף המלך הביא את שלו. אמר המלך: אלו ואלו יעשו עטרה ויתנו בראשה של מטרונה.

כך אתה מוצא אברהם נתן לבניו שני אריסין שנא' (בראשית י"ח): "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו..." , אף הקדוש ברוך הוא זקף להן כנגדם שני אריסין חסד ורחמים שנאמר: "ושמר ה' אלהיך לך את הברית ואת החסד", ואומר: "ונתן לך רחמים ורחמך והרבך" וגו'. אבדו ישראל את שלהם, שנא' (עמוס ו'): "הפכתם לראש משפט ופרי צדקה ללענה", אף הקדוש ברוך הוא נטל את שלו, שנא' (ירמיה ט"ז): "כי אספתי את שלומי... את החסד ואת הרחמים". עמדו ישראל וכישרו את עצמן והביאו אותן שני אריסין. מנין, שכך כתיב (ישעיה א'): "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה", אף הקדוש ברוך הוא הביא את שלו. מנין, שכך כתיב (שם נ"ד): "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה" וגו'. וכיון שיביאו ישראל את שלהן והקב"ה נותן את שלו, אומר הקדוש ברוך הוא: אלו ואלו יעשו עטרה וינתנו בראשם של ישראל, שנא' (הושע ב'): "וארשתוך לי לעולם וארשתוך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים וארשתוך לי באמונה וידעת את ה'".]

כאשר בכל השנים גם השנה אנו מפטירים בשבעה דנחמתא. כאילו לא קרה כלום, כאילו איננו ממשיכים להיות באותו מצב בין מצרים כאשר היינו וכאילו לא הולמת אורת "איכה" את אורת הימים הללו.

מסורת בידינו מאת חז"ל (איכ"ר א' כג): כל אשר ראה ירמיהו הקדים ישעיהו וריפא: ירמיהו אמר: "אין מנחם לה", ישעיהו אמר: "נחמו נחמו", "כי נחם ה' ציון". כשם שהיה המקדים בראית הפורענות, כשם שלקחנוהו לביטוי של המצב ערב החורבן בחזונו הגדול, הרינו לוקחים אותו לרפא את שברנו הגדול.

גם לחורבן היה צורך לעין נביא חודרת, אשר תראה ואשר תרגיש ואשר ידע להזהיר. בלקחנו לנו את פסוק זה של "אין מנחם לה", בתחלתו הרי הוא "ותרד פלאים". בחינת המאורעות ההם אשר מפאת היותנו רחוקים מבחינה היסטורית נראה לנו החורבן כמובן מאליו, אבל לא כך היה באותה שעה. מתוך תוכחות הנבואה אנו רואים כי האסון בא כחתף, בהפתעה - "פלאים". "לא האמינו כל מלכי ארץ וכל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי ירושלים" (איכה ד' יב). פשוט דבר אשר לא יאומן כי יסופר. ארץ מרכזית עם קשרי מסחר מפותחים עם בריתות צבאיות עם המדינות האדירות. "מה לך לדרך מצרים", "ומה לך לדרך אשור", קובל הנביא (ירמיהו ב' יח), אולם בינתיים אנו למדים כי היו קשרים אמיצים עם הממלכות האדירות הללו. ומה לנו יותר נאמן מאשר אותם נביאי השקר, אשר יודעים לאין כמוהם להשתמש בהלך הרוחות השליט ולנגן את המנגינות המקובלות, ומה היתה המנגינה שלהם: שלום, שלום. אכן ירידת פלאים היתה זאת לאשר הסתכלו על פני השטח העליון, לאשר לא חדרו לתוך התוך, לבסיס הרוחני אשר עליו התקיים הכל, למגמות הפנימיות אשר הדריכו ואשר שלטו בתוך ההמון השבע והחוגג תמיד בתוך הבירה העליזה כלילת היופי משוש כל הארץ. אולם הנביא אשר עינו העמיקה לראות ואשר בחן את הדברים ביסודם, אשר ראה כיצד כל חיי תענוגות אלו נבנים על ריצוץ דלים, על ניצול, על עושק, אשר ראה כיצד הולך ומתרוקן התוכן היהודי של חיי בירת הקודש, כיצד הכל מסתובב מסביב לדיני הכהנים והנביאים והעם, כיצד התענוגות הולכים ונהפכים למטרת חיים אשר בשבילה מותר לעשות הכל, והוא ראה את אשר לא ראה אחר והבין את אשר לא הבין אחר, וחש את אשר לא חש אחר, כי לא יתכן שזה ימשך הלאה, כי האומה הישראלית יש לה תפקיד מסוים, כי הארץ הזאת יש לה תכונה מסוימת, וכי "החטאו בכפלים" בהכרח יביא בעקבותיו גם את ה"לקו בכפלים". אין הוא עוד יודע איך תבוא השואה, אין הוא יודע מי יהיה מטה הזעם, אבל הוא בטוח שיבוא, כי כך אי אפשר שימשך, כי כך לא יתכן. ונביא

ה"איכה היתה לזונה" הוא כבר ראה את ה"איכה ישבה בדד", את ה"ארצכם שממה, עריכם שרופות אש".

ומה שנראה לפלא בעיני האיש הרגיל, ומה שנראה כלא יאומן בעיני מלכי ארץ ויושבי תבל, היה כודאות ברורה, כשאלה של הזמן גרידא, בעיני הנביא החוזה את חזון הנבואה.

אולם מתוך זה ועל ידי זה גם לנחמה. "חטאו בכפלים לקו בכפלים ומתנחמים בכפלים" (איכ"ר א' נז). משולש שכל אחד בא בעקבות השני בהכרחיות, בודאות מתמטית.

חכמי אומות העולם, אלה אשר זר להם המושג האמיתי של צדק ומשפט, אשר לא יודעים את פירוש "סביביו נשערה מאד", אשר לא ידעו מה פירוש "כי כאשר ייסר אב את בנו" וכו', יסורים מתוך כאב למיסר לא פחות מאשר למתיסר, הם לא יכולים לראות כיצד הכל כרוך אחד בשני. הם תמהים לראות את הנביא בתור מוכיח, הצועק, הרוגז, הקובל ומתרגז, ומצד שני מחליק את הפצעים ומעודד ומנחם. הם מתפלאים לזה, והם חילקוהו לשנים. ההשקפה הישראלית הנאמנה, בעיניה אין בזה הסתירה כלל ועיקר, בעיניה הכל אחיד ואחוד. היא יודעת והיא מרגישה בכמה כאב עלו לו לנביא דברי תוכחתו, ומה הומה נפשו להביא את הניחומים. היא יודעת לקבל תנחומים מזה אשר ידע להגיד לה מראש את אסונה, אשר ניבא בעוד מראה הדברים כלפי חוץ היה נראה אחר לגמרי. אשר ידע לנבא על החורבן בעודו נראה כלא יאומן, ממנו יקובלו גם תנחומים בעוד נראה אשר השאלה איך תנחם תלויה בלי אפשרות פתרון.

ואף כיום יש לראות את ירידת הפלאים במשך חצי יובל השנים, איך הפסדנו עמדות אחר עמדות, איך נהפכנו לעם מרושש אשר מאות אלפיו עדיין מתיסרים במחנות כלא בעולם כולו, איך נהפכנו לעם אשר כל אשר רשע בו יכול ללא שום סיכון להפכנו לשדה נסיון וביצוע למעשי רשעותו. אף כאן ירידת פלאים זו יש לה סיבות עמוקות בשטח הרוחני, אף כאן אין שום ספק כי לו היה אתנו נביא היה אומר ומזהיר אותנו מראש. אולם נסתם חזון, וכל האסון בא עלינו בתומו ואנו לא ידענו לקדם את פניו.

צדק ומשפט, זו הסיסמא אשר צריכה להדריך את חיינו. נפסיק מלרדוף אחר צללי תוהו של נוחיות ותענוגות, נשתדל להשליט את שלטון הצדק והצדקה בחיינו ובדרכנו, משפט כלפי כל אחד ואחד, צדקה בכל מעשה ומעשה, נוציא את קשיחות הלב, נעקר את הלבבות האבירים הרחוקים מצדקה. במשפט ובצדקה אשר חסרנו, חסרנו גם את החסד ואת הרחמים, במשפט ובצדקה אשר נעשה נשוב ונרכוש לנו אותם, ונתן לנו רחמים ורחמנו, בעולם קשוח זה, אשר נעלמו ממנו החסד והרחמים.

*

תמהים אנו כיצד אפשר להתנחם, כיצד אפשר להתעודד בזמן צרה ומצוקה, מאין לדלות מקור נוחם כשהאופק מכוסה בעננים שחורים, וההגיון הריאלי אינו מרשה לחשוב מחשבה יותר בהירה. מהיכן אפשר לשאוב כח להתגבר על אימת הימים?
אכן אין למצוא מקור כזה אלא בכח האלקי של הנבואה, התפיסה המופלאה של מהלכי מאורעות, היא ורק היא היכולה לתת תשובה ועידוד בשעה קשה.

הרפוי שבגלות

"אליעזר זעירא הוה סיים מסאני אוכמי וקאי בשוקי דנהרדא. אשכחוהו דבי ריש גלותא... א"ל:
חשיבא את לאיתאבולי אירושלים..." (ב"ק נ"ט ב).

בעוד שהתבטאות המדה של יוהרא מענינת כשלעצמה, הרי ברצוננו להתעכב על עצם התפישה שבכדי להתאבל על ירושלים צריך להיות תלמיד חכם בדוקא. משום מה הקפידו חכמים כל כך על "זכות" האבלות שהרשו אותה רק ליחידים.

נקדים בהבנת הדבר מפרשת השבוע (מטות-מסעי) המקדישה את החלק הראשון לדיני נדרים, דינים שכיום אינם אקטואליים ביותר, ושלכאורה אינו מובן גם מה מקומם בתורה שמכניסה אפשרות של איסור איסור על נפשו והתורה מאשרת זאת ע"י כל היוצא מפיו יעשה.

פרשה מעין זו כבר מצאנו בראש ספר זה בדיני נזיר. ויסוד הדברים הוא כפי מאמרם שם (ברכות ס"ג א): "הרואה סוטה בקלקולה יזיר עצמו מן היין". כמו בכל הדברים האחרים גם כאן יש משום גישה מיוחדת של התורה בניגוד למה שעולה ויכול לעלות על הדעת.

הרואה סוטה בקלקולה, בדרך הטבע מבצבצת ההשוואה בין המעמד של המבקר למעמד של המבוקר מתוך הרגשת קורת רוח - ראו מה בין בני לבין בן חמי. לאור הקלקולים של השני זוהים כאילו הפגמים של המבקר עצמו המטפח על כרסו באמרו שישו בני מעי.

הרואה סוטה בקלקולה ודאי מיד יעלה על הדעת מה טוב חלקי שאין אצלי מקום לזה. אמנם יש איזה דינים שהם נזכרים בשו"ע ובהם הרחקות שונות, שאין זהירים בהם, אולם כל אלה אינם אלא סייגים ואנו איננו צריכים אותם. ראה לדבר, שאין אצלנו סוטה בקלקולה. לא כן מלמדת התורה. להיפך - הרואה סוטה בקלקולה יראה לסייג עצמו יותר. לא כל שכן אם רואה בעצמו איזו חולשה שצריך לסייג עצמו גם בדברים המותרים שמהם הנקל להגיע לאיסור.

והנזרות מהעולם שלא מרצון ובעל כרחו משמשת הגלות.

כבר לימדנו הכוזרי על ישראל רב הבריאות ורב החליים (שם מאמר ב). תכנו לומר, שהגלות אינה עונש אלא דרך ריפוי ודרך הגנה מהתרחבות המחלה.

במובן זה לא רק הגלות, על חוסר הנוחיות שבה, על אי הבטחון ביום מחר ולעיתים גם ביום הנוכחי, אלא גם המצב הנפשי שאיננו נותן התפרצות חפשית של השמחה. כי בעוד שהחטא היה מלווה עם פריצת סייגים שבאה ע"י משתה שמחה על כל ראש גיא שמנים, הרי הריפוי הוא בדרך התרחקות מזה, ואסור לאדם שימלא פיו שחוק בעולם הזה. זהו כבר לא רק בזמן שהדבר אי אפשרי מבחינת התנאים, אלא גם בזמן שיש הפוגה, להזהר מפריצת סייגים. ודאי התורה כשלעצמה אינה נגד משתה נגינה של בחורים, אולם בתנאים מסוימים הרי זה מלווה עם התפשטות תיאוריה של אכול ושתה כי מחר נמות, של טיפוח איגוד של אנשי הפקר אשר אין להם אלא חיי רגע ואפילו לא חיי שעה.

וכשם שמצד אחד יש דין של אבלות, כן גם בזמן שהמצב הוא מדוכא מצד עצמו יש צורך לנהוג בקורת בתוכן האבלות, שלא תהא זו אבלות על החורבן, כי זה דומה למי שבוכה על הניתוח שמכאיב לו, בעוד שלאמיתו של דבר יש לבכות על החולי המחייב זאת.

*

מיוחדים אנחנו גם באבל גם בהתנערות ממנו. השבועות הללו שסממני האבל הולכים ומתרבים עם התקרבו לנקודת השיא, ט' באב, נשברים לפתע בעצם חומרתם ביום ט' באב עצמו – "קרא עלי מועד".

כשם שתמוה נראה האפשרות של התנערות מהאבל, כן יראה תמוה בעיני עם זר העובדא של קיום אבל בן אלפיים שנה. יש אולי מקום להצטער על מצב נוכחי אבל מה מקום להצטער על מה שעבר, כשהמחריבים כבר אינם, וכל אותו צירוף מאורעות של אותה שעה, שוב נשתנה ללא היכר. לזה נקדים ענין כללי של השקפת עולם דתית כפי הגדרתו של מהר"ל מפרג: הדת נותנת את סיבת הסיבה במקום שהמדע הטבעי נותן את הסיבה. הוא הדין במדע ההיסטוריה. מה נותנת ההיסטוריה? - הבנת הסיבות. ומה דורשת מאתנו השקפת הדת? - הבנת סיבת הסיבה.

מפני מה אבדה הארץ? שאלה זו ישאל היסטוריון, שאלה זו שאל גם הנביא. ההיסטוריון עונה על זה בגלל סיבות אלה ואלה. אין ההשקפה הדתית מכחישה את אלה העובדות. אולם היא רוצה לעמוד על גורמיה הפנימיים. היא מחפשת גורמים רוחניים שאף הם צמודים לזה ומולידים את הגורמים הנגלים.

ומכאן התוצאות: האבל לא נחלש. מי שלא נבנה בית המקדש בימיו כאילו נחרב בימיו (מדרש תהלים קל"ז). ומאידך, "קרא עלי מועד" (איכה א' טו). מועד פירושו זמן, פירושו לא מקריות, לא גורל עיור, לא סיבות שאין לנו שליטה עליהן אלא גורמים שאנחנו אחראים להם ויכולים לשנותם. זוהי המשמעות של הימים וערכם בשבילנו כיום הזה.

האספסוף והמרגלים

תשי"ז כנראה

מה היה חטא המרגלים, שלכאורה מילאו את שליחותם בנאמנות? הרי גם הויכוח בינם לבין יהושע וכלב היה האם העם יוכל לעלות בכוחותיו הוא ולא האם ה' יכול להעלות אותם. והערכה זו בנויה על הערכה אוביקטיבית של התנאים הטבעיים. בנוסף, נשאלת השאלה, לשם מה שלח משה את המרגלים, בעוד שלא היתה זו מצוה מאת ה'?

הענין שקדם לפרשת המרגלים היה: "והאספסוף אשר בקרבו התאוו תאוה... מי יאכילנו בשר" (במדבר י"א ד). בוכה העם למשפחותיו, על עסקי משפחות (רש"י שם י). ומפליא הוא הויכוח בין משה רבנו ע"ה לקב"ה בקשר לזה. ההחלטיות שבדברי משה נראית כהעזה חס וחלילה וכפקפוק בכוח האלקי. דומה, שדבריו היו למעלה מהמדה הראויה לענין.

חטא המרגלים נקבע כבכיה לדורות: "אתם בכיתם בכיה של חינוך, ואני קובע לכם בכיה לדורות" (תענית כ"ט א). אולם, הרי החטאים שהביאו לחורבן הבית הראשון והשני אחרים היו. עוד נאמר עליהם: "חטאו בכפליים... לקו בכפליים... ומתנחמים בכפליים" (איכ"ר א' נז). ויש להבין פשר כפילות זו.

את חורבן הבית מצינו שחז"ל תלו ב"לא ברכו בתורה תחילה" (בבא מציעא פ"ה ב). ומה היא הברכה שלפני הקריאה? "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו". הבחירה בישראל לא היתה שרירותית, כי אם בהתחייבות מסוימת: "ה' מסיני בא... כל האומות לא קבלוה, עד שבא אצל ישראל וקבלוה" (דב"ר וזאת הברכה). ה"נעשה ונשמע" שאמרו ישראל הוא שקבע. ומשמעותה של קבלה זו היא, שעצמאות אין פירושה פריקת עול, כי אם קבלת עול – עול מלכות שמים. משמעותה, שלא על הלחם לבדו יחיה האדם, שהחיים האמיתיים הם במדת הגשמת מוצא פי ה' בהם, שכל מה שמתנגד לזה אינו מנחיל בחשבון סופי חיים, אלא מתנקם בבעליו, שההפקרות מביאה לידי ניוון, שהשקיעה בחמריות מקברת את בעליה.

והניגוד לזה התבטא בעם אשר התאוו תאוה, אשר התאוו להתאוות. היה בכך ביטוי למרידה כנגד כל הקו אשר התורה באה להנחיל לנו. היתה זו מאיסה בענין הרוחני והעדפת ההמשכות אחר החומר. התאוו הם לבשר, והכוונה לכל מה שקשור בבשר. בשר הוא הביטוי לכל תאוה, שהופכת להיות לא רק לגיטימית כי גם ראויה לעידוד ולברכה. אם תרצה לומר, הרי זה בשר זלילה. אם תרצה לומר, הרי זה כל חמדת בשרים. אם תרצה לומר, הרי זה שבח לכל פריקת עול, שבח להגררות אחרי כל יצר שהוא, שבח להתבהמות מוחלטת הטוענת, כי בשר ודם הננו ובתור כאלה אנו צריכים לחפש סיפוק.

ומה רצה משה רבנו ע"ה בשליחת המרגלים? להראות כיצד הארץ אוכלת יושביה, כיצד התאוה מתנקמת בבעליה, כיצד הארץ מקיאה את יושביה. את האינטריגות הפנימיות, את התככים שבין המנהיגים, ואת הרקב האוכל בתאים המשפחתיים.

במקום זה הביאו המרגלים אתם את ההערכה: "ונהי בעינינו כחגבים" (במדבר י"ג לג). הנה כי כן, לאור זאת, כיצד ואיך יראו החיים במדינה עצמאית?

זו היתה גם טענתו של משה רבנו ע"ה בקברות התאוה: "הצאן ובקר ישחט להם ומצא להם" (שם י"א כב). כי תאוה לא נותנת לבוא על סיפוקה, שכן היא מולידה חדשה במקומה, ותמיד נשאר חסר ותמיד היא נשארת בלתי מסופקת. ואם באופן זה יבנו החיים בארץ, כי אז מוטב שלא יכנסו אליה. מה ואיך התנהלו החיים בארץ לאחר שסוף סוף נכנסו אליה? הרי טענות הנביאים היו על הבריתות שכרתו, על החיקוי של תרבויות הנכר, ואין כל זה אלא תוצאה של: "וכן היינו בעיניהם". ההמעטה העצמית הביאה בהכרח לזלזול של אומות העולם בעם היהודי. במקום התפארת באה הירידה. חטא הוא אם לא הולכים בדרך התורה. חטא כפול הוא, אם רואים בתורה נחשלות, אם מביטים על קניני הנצח בזלזול. לא בטענה שאין כח למלא אחר הדרישות של התורה, כי אם שאין לדרישות אלה הצדקה.

ועל כן, גם העונש הוא בכפלים. לא רק בגלות גשמית, כי אם גם בבנין תיאוריה המצדיקה את ההשפלה, בשלילת כתר הנבחרות מהעם, בקביעה כי זהו עם מקולל, אשר זה ענשו לעולם לנדוד מבלי אפשרות להתחמק מגורלו זה.

ועל כן אין הנחמה יכולה להיות אלא בכפליים. התיאור של ימות המשיח ברמב"ם (הלכות מלכים י"ב) אינו בחריגה מדרך הטבע, אלא בהעלאת הענין הטבעי למתן זכות בכורה לתופעות החיים הרוחניים, כשהדגש לא יהא על המעדנים, אלא על השאיפה לדעת ה'.

הנחמה השלמה

עלון כפר הרא"ה, אב תשי"ז

"לקו בכפליים ומתנחמים בכפליים" (מדרש)

בין הפגעים המרובים אשר לקינו בהם באבדן ארצנו ועצמאותנו, ללא ספק הפגע הגדול ביותר הוא רגש נחיתות כלפי הגויים, שמוליד רצון לחקות את מעשיהם, ולסגל לעצמנו את דעותיהם והלך מחשבותיהם. כלשונו של הרמב"ם בספר המורה (ח"ב פי"א):

כאשר איבדו טובותינו רשעי אנשי האומות ואיבדו חכמתנו וחבורנו והמיתו חכמינו עד ששבנו סכלים וכו' ונעתקו אלינו **דעותיהם** כמו שנעתקו אלינו **מדותיהם** ופעולותיהם. וכמו שאמר בדמיון המעשים: "ויתערבו בגויים וילמדו מעשיהם", כן אמר בהעתק דעות הסכלים אלינו: "ובילדי נכרים ישפיקו".

כתוצאה מזה, אין מתענינים כלל לדעת הקיים מהלך מחשבה יהודי שהוא שונה מאחרים, ואף אם נתקלים בזה במקרה משתדלים להתעלם מזה ולטשטש זאת כליל.

אחת הסגולות החשובות ביותר שנחלשה אצלנו בהשפעת הגויים היא רגש **האמונה** בבורא עולם ומנהיגו. מקובל בידינו: "ישראל מאמינים בני מאמינים" (שבת צ"ז א). לעומת זאת: "כל הגויים שכחי אלקים" (תהלים ט' יח). שכחת אלקים של הגויים לא ילידת העת החדשה היא, אם כי לעתים חושבים כך. כבר הפילוסופיה היונית העתיקה ראתה את הכפירה כמהלך מחשבה מתקדם. והנה רואים אנו שהיהדות של אותה תקופה, למרות שבאה במגע עם היונות, התעלמה לגמרי מהבעיות שזו האחרונה העמידה, ולא ניסתה לגמרי להשיב מלחמה באותם כלי נשק של המתנגד. אין ביהדות מסכת פילוסופית בשאלות אלוקות, ואם אנו מוצאים משהו מעין זה הרי זה אצל פילון באלכסנדריה של מצרים. היהודי העצמאי שגדל בארץ ישראל העצמאית היה מאמין מעצם **טבע ברייתו**. הוא הסתכל בתמונה על כל אותו סבך מחשבתי שבו התלבט העולם הגויי ללא מוצא. בשבילו לא היתה קיימת שאלה, ממילא היה פטור מלחפש אחרי תשובה. ובעוד שהויות אביי ורבא תפסו את כל המחשבה היהודית וקושיות ופירושים והררי הרים נטחנו זה בזה בסברא בבתי המדרש בא"י ובבבל, הרי נקודת **המוצא** של כל אותו מאמץ שכלי כביר, שאין דוגמתו בספרות העולם לעומק ולהיקף, היא התורה שיסוד היסודות שלה הוא "בראשית ברא אלקים את השמים ואת הארץ".

גם הנחמה בכפלים תהיה לנו, רק אם בד בבד עם התקומה הפיסית, נדע לשוב אל מקור הויתנו, נשתחרר מאותם כבלים של התרבות האירופית ושל הלך המחשבה שלה, שכבלנו בהם את עצמנו תוך התבטלות מוחלטת ואמירת "קדוש" לכל מה שתרבות זו העריצה והקדישה. כשנדע לחזור **לאמונה** כרגש הטהור והטבעי ביותר שלנו, כשנבין שאותן **דעות** של שכחת אלקים הנפוצות באירופה הן **תולדה מהלך רוח** של שכחת אלקים שקדם להם. הנחמה המלאה תהא רק אז לכשיאמר לערי יהודה: "הנה אלקיכם".

על גורמי החורבן

עלון כפר הרא"ה, תמוז תשי"ח

אמרו חז"ל (יומא ט' ב): "מקדש שני שהיו עוסקים בתורה ובמצוות וגמילות חסדים מפני מה חרב? - מפני שהיתה בו שנאת חנם".

מה טיבה של "שנאת חנם" זו שהיתה בין הללו שעסקו בתורה במצוות ובגמילות חסדים? איך יתכן שאנשים מסוג זה יתפסו לשנאה עוורת, שאין לה אפילו הנמקה, והיא מוגדרת בתור "שנאת חנם"? מסתבר ששנאה זו התפתחה ביניהם דוקא על רקע של עסק זה בתורה ובמצוות. תקופה זו של סוף בית שני מקבילה להתפתחות המחלוקות בישראל בשטח ההלכה, שהתחילה לפי קבלת חז"ל בימי הזוגות והגיעה לשיאה במחלוקת בית שמאי ובית הלל. היתה זו מחלוקת לשם שמים, ומכל מקום התפשטה המחלוקת כנראה מחוץ לעצם ההלכות השנויות בחילוקי דעות, גם על הצורה והשיטה של ניהול המחלוקת.

שלוש שנים נחלקו בית שמאי ובית הלל, אומרת הגמרא (ערובין י"ג ב): "הללו אומרים: הלכה כמותנו, והללו אומרים: הלכה כמותנו. יצאה בת קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלקים חיים והלכה כבית הלל". והסבירו שם הטעם: "מפני שנוחים ועלובים היו ושונים דבריהם ודברי בית שמאי, ולא עוד אלא שמקדימים דברי בית שמאי לדבריהם". ומכלל התנהגותם של בית הלל, אתה למד על צורת התנהגות בית שמאי...

כאן מצניעים חז"ל בקורת על ניהול מחלוקת בצורה של חוסר סבלנות לדעת הזולת, וחוסר כבוד לזולת על סמך דעותיו השונות. אם אמנם עצם אפשרות של דעות חלוקות, שהללו אוסרים והללו מתירים, הללו מטמאים והללו מטהרים, מסמנת ירידה בידיעת התורה, ודורות הקדמונים לא נחלקו כלל בשאלות הלכה, הרי יש צורך לדעת שגם לפלוני זכות שיקול והכרעה וקביעת מה שנראה לו לאמת לא פחות ממה שיש לי. ואם אפילו אני משוכנע שטעות בידו, כיון שלדעתו הוא האמת כדבריו, מצווה אני לנהוג בו כבוד.

הנלחם בשצף קצף על דעתו, המבזה את רעהו על שום שלו דעה אחרת משלו, אשר איננו מצמצם את הניגודים לאותו שטח שבו הם נמצאים בהכרח ומרחיב אותם גם לשטחים אחרים, יזרה שנאה ופירוד, ישתדל להצדיק אותה בכל האמצעים עד שבסופו של דבר יגרום לפירוד מוחלט לשני מחנות יריבים, שאין דרך להשלים ביניהם, אין אפשרות לשתף פעולה בשום דבר, ולבסוף זה בא לידי חורבן, והיא היא שנאת החנם שהחריבה את בית המקדש.

*

הבדלי השקפות על רקע תפיסות שונות של תורה ומצוות יתכנו בכל זמן. הבדלים אלה מציינים גם את תקופתנו. שונה היא תפיסת המאורעות, היחס למדינה, דרך הפעולה להשגת המטרה בין המחנה הדתי-לאומי לבין אלה שאומרים שאין להם אלא תורה. אילו היה זה מוגבל רק לחילוקי דעות אלה, כי אז היה אפשר להסתכל על התופעה כדבר בריא. דא עקא, שגם אצלנו חורגים הדברים מהמסגרת של חילוקי הדעות הממשיים הרחק מעבר לגבול זה. הייתי תמיד שמח לציין שהמחנה שלנו אינו נתפס לדרך נפסדת זו. תמיד תרמנו לשיבות מבלי הבדל תפיסה והשקפה, קבלנו בסבר פנים כל אורח שנזדמן אלינו גם אם הוא מהמחנה המתנגד. והצטערתי מאד לגילוי היחס הבלתי סובלני

שנתבטא בהורדת המודעות על שמירת שבת ובאיומים על הפרעת סדר במקרה של "העזה" לדרוש על נושא זה. מאימתי נעשה ענין השבת לשאלה "מפלגתית"? מה שייכות של ענין מוסכם לדברי הכל, לדברים אחרים שבהן חלוקות הדעות? ועל הכל, היכן יחס הכבוד האלמנטרי לאדם הנברא בצלם, בפרט שאותו אדם, אדם מישראל הוא ושומר תורה ומצוות הוא, אם כי אולי בצורה הנראית למישהו "אדוקה" מדי? האם אין כאן השפעת עקיפין של אותו מחנה מנוגד דוקא וקבלת תכסיסיהם הם במאבק עם המתנגד, תכסיסים שנראים לנו כל כך בלתי מתאימים ובלתי מובילים למטרה? ישמשונו ימי "בין המצרים" המזכירים עוונות ראשונים כאות אזהרה לא להכשל שוב באותו חטא עצמו - חטא שנאת חנם.

שלשה נתנבאו בלשון איכה

תשי"ח

צל של קדרות פרוש על שבת זו, האחרונה בשבתות "בין המצרים". שבת, שנתייחד לה גם שם מיוחד – שבת חזון, על שם ההפטרה בספר ישעיהו בה הנביא חוזה בעיני רוחו את החורבן בכל מוראו: "ארצכם שממה, עריכם שרופות אש, אדמתכם לנגדכם זרים אוכלים אותה, ושממה כמהפכת זרים" (ישעיהו א' ז).

ולמרות שבפרשת השבוע, פרשת דברים, כשלעצמה אין מתוכן זה בגלוי, הרי חז"ל בעינם החדה ובהרגשתם הדקה מצאו את החוט הסמוי המוביל מדברי התוכחה של משה לדברי החזון של ישעיהו ולתוצאות האימות של החורבן בימי ירמיהו.

"איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם" (דברים א' יב) אנו קוראים בפרשתנו דברי התאוננות של משה, וחז"ל מגלים כאן את הצליל שנשמע בבהירות יתרה בימי החורבן:

שלשה נתנבאו בלשון "איכה": משה אמר: "איכה אשא לבדי", ישעיה אמר: "איכה היתה לזונה", ירמיה אמר: "איכה ישבה בדד". אמר רבי לוי: משל למטרונה שהיו לה שלשה שושבינין, אחד ראה אותה בשלוותה, ואחד ראה אותה בפחזותה ואחד ראה אותה בניוולה. כך משה ראה אותם בכבודם ושלוותם ואמר: "איכה אשא לבדי טרחכם", ישעיה ראה אותם בפחזותם ואמר: "איכה היתה לזונה", ירמיה ראה אותם בניוולם ואמר: "איכה ישבה בדד" (איכ"ר א' א).

כוונתם ללמדנו, שיש קשר סבתי בין האחד, לשני ולשלישי. הפליאה הגדולה שעמדה בפני ירמיהו, הכאב הצורב שהתבטא בדברי קינתו: "איכה ישבה בדד", איך קרה האסון הגדול, איך חלה הירידה האיומה, מוצאת את תשובתה בפליאה הגדולה של הנביא שקדמהו: "איכה היתה לזונה קריה נאמנה". והשאלה הגדולה אף היא, שהתמיהה והפליאה והכאיבה כל כך את ישעיהו, אף היא מוצאת את תשובתה בגילוי ליקוי מסוים עוד בראשית ימיה של האומה: "איכה אשא לבדי טרחכם ומשאכם וריבכם". כי יסוד מוסד הוא ביהדות, שהשתלשלות המאורעות בדברי ימי ישראל אינה מקרית, שהתנאים החיצוניים הן לטוב והן לרע אינם אלא השתקפות ותוצאה של המעמד הפנימי של העם.

היכן גנוזים שורשי החורבן? הם נעוצים עוד בראשית הכיבוש. "ראה נתתי לפניכם את הארץ", אנו קוראים בפרשתנו, "באו ורשו את הארץ אשר נשבע ה' לאבותיכם" (דברים א' ח). כך בפשטות, "נתתי לפניכם, באו ורשו". את המצב העובדתי של נדודי ארבעים שנה במדבר, ואת הקשיים המרובים של עצם הכיבוש, שנמשך על פני כל תקופת השופטים והמלכים הראשונים, מסבירה התורה בנוסח: "ולא אביתם לעלות ותמרו את פי ה' אלקיכם" (שם כו). לפי היעוד בראשיתו היתה התפתחות הדברים צריכה להיות אחרת: "באו ורשו", וכמו שמפרש רש"י (שם): "אין מערער בדבר ואינכם צריכים למלחמה, אילו לא שלחו את המרגלים לא היו צריכים לכלי זיין".

אולם גם משלוח המרגלים אינו אלא חוליא בשרשרת. ראשית הקלקול הוא ב"איכה אשא לבדי", שתוכנו אי-אמון בתורה ובנושאי דגלה. בעוד שהטורח טרחכם הוא, והמשא אף הוא משאכם, חיפשתם תמיד את החסרון במנהיג. בו ראיתם את הגורם לטורח, עליו תליתם את המשא. בתורה ראיתם את הסבה לקשייכם ובנושאי דגלה את הסבה לכשלונותיכם. "איכה" זה הראשון הוא שהביא לבסוף ל"איכה" של "איכה היתה לזונה קריה נאמנה". אי-האמון הוא שהוליד את רצון ההתפרקות מכל הערכים המייחדים את האומה הישראלית, הוא הוא שהוליד גם את ה"איכה" האחרון של "איכה ישבה בדד". חורבן האומה קדם לחורבן המדינה.

והתיקון אף הוא אינו אלא בדרך זו של תיקון החטא הראשון, של החזרת האמון לתורה ולדובריה. הם הדברים שמתבטאים אף הם בהפטרותנו: "ואשיבה שפטיך כבראשונה ויעציק כבתחלה, אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה" (ישעיהו א' כו).

נחמת ישראל

שבילין, תשרי תשכ"ג

א"ל: רבי, הרשני לומר לפניך דבר אחד שלמדתי.
א"ל: אמור. א"ל: הרי הוא אומר: אתם, אתם,
אתם שלש פעמים - אתם אפילו שוגגין, אתם
אפילו מזידין, אתם אפילו מוטעין. בלשון הזה
אמר לו: עקיבא נחמתני, נחמתני.

(ר"ה כ"ה א)

*

שוב פעם אחת היו עולין לירושלים וכו' כיון
שהגיעו להר הבית ראו שועל שיצא מבית קדשי
קדשים. התחילו הן בוכין ור"ע מצחק וכו' עד
שלא נתקיימה נבואתו של אוריה הייתי מתיירא
שלא תתקיים נבואתו של זכריה. עכשיו
שנתקיימה נבואתו של אוריה, בידוע שנבואתו
של זכריה מתקיימת. בלשון הזה אמרו לו: עקיבא
נחמתנו, עקיבא נחמתנו.

(שלהי מכות)

*

חטאו בכפלים דכתיב וכו', ולקו בכפלים דכתיב
וכו', ומתנחמין בכפלים דכתיב: נחמו נחמו עמי.
(איכ"ר א' נז)

מפליא הלשון שהשתמש בו רבי יהושע כלפי רבי עקיבא בענין **קדוש החודש**, במיוחד - **כפל הלשון**,
שמקביל לאותה תשובה עצמה שאמרו לרבי עקיבא בנחמתו על **החורבן**. והדגשת הגמרא "בלשון
הזה" נראה שבאה להעמידנו על **כונה** שצפונה בדברים, שאין זה ביטוי מקרי, והרי זה אומר דרשני.
מאיך, כפל לשון של נחמה, הרי כבר מודגש במאמר חז"ל האחרון שהבאנו: מתנחמין
בכפלים. ברם, מאמר זה מצד עצמו חתום ומופלא - מהו זה כל המושג של "כפלים" שמצאו חז"ל?
וכי רק בכפל הלשון במקראות נאחזו? הרי ברור שהליטו בזה רעיון נכבד כדרכם.

להבנת הדברים נביא מה שכתב הגה"צ ר' אלחנן וסרמן ה"ד בקונטרס "עקבתא דמשיחא", המתעכב
על התופעה של שנאת ישראל, שפרצה בתקופתנו האחרונה באופן ברוטלי ביותר, מה שאינו ניתן
להבנה על פי דרך ההגיון, שהרי דוקא בדורנו הרבה מבני ישראל התאמצו לבטל את מחיצת הדת
המבדילה בינינו לבין הגויים. והרי זו היא שלכאורה עמדה לשטן כל הזמן וגרמה לשנאת הגויים את
ישראל, ואם כן למה ומדוע ההתפרצות הגדולה ביותר של שנאת ישראל היא נחלת דורנו?
ומסביר הגאון הנ"ל זאת כך: בבחירת ישראל כעם סגולה נקבעה ההבדלה המוחלטת והנצחית בין
ישראל לעמים - "ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי". כל עוד **שישראל** עצמם שומרים על ההבדלה
ע"י התרחקותם מהעמים בשמירת תורה ומצוות, הרי **מספיקה** הבדלה זו. אכן, כשישראל מנסים
להתקרב אל הגויים, מיד מופעלת שנאת הגויים ביתר שאת, בכדי לשמור על ההבדלה וההרחקה
הראויה... דברים שיצאו מפה קדוש, ואמיתותם הוכחה לצערנו בכל מוראה בתקופת הדם והאש של
ימי השואה.

בהתעמקנו בדברים בחיפוש אחרי **הקשר** הפנימי שבין החטא לבין העונש, נציין הגדרתו של בעל
הכוזרי: ישראל באומות **כלב באברים**, רב חליים מכולם ורב הבריאות מכולם (מאמר ב' ל"ו). תוכן

הדברים, שהעולם בנוי עיגולים עיגולים, עיגול לפנים מעיגול, מרכז לפנים ממרכז. מתוך העיגולים הפנימיים קוי השפעה יוצאים לרחבים יותר ומרוחקים יותר מהמרכז. במדה שהעיגולים המרכזיים פועלים כתיקונם, העיגולים המרוחקים יותר מקבלים השפעה תקינה, ואף הם פועלים כהלכה לפי דרכם וענינם. אכן, אם יש ליקוי בעיגולים הפנימיים שהם מרכזי ההשפעה, הרי זה מתבטא בעיגולים החיצוניים בסטיות שיש בהם מן ההרס והחרבן. בזה נבין יפה מה שדרשו חז"ל (ב"ק נ' א): "וסביבו נשערה מאד" - מלמד שהקב"ה מדקדק עם הצדיקים כחוט השערה. שלכאורה אינו מובן והרי לקתה מדת הדין, וכי משום שצדיקים הם נמצאים נפסדים, ואם ממדת ה**צדק** שלא ינהגו כלפיהם **במשוא פנים**, על כל פנים אינו מובן למה יגרע חלקם מאחרים? אכן לפי האמור, כן הם הדברים, שכן כל מה שהוא יותר בחינת "סביבו", יותר קרוב הוא למרכז ההשפעה, ועל כן כל סטיה קלה שמה מתבטאת בהכרח בעיגולים המרוחקים בתוצאות הרוח אסון. (משל למה הדבר דומה? - לאותם הטילים ששולחים כיום למרחבי החלל, שיש ומודיעים שקרתה איזו שהיא סטיה קלה במשלוח, וזה מתבטא בהחטאת המטרה ברבבות קילומטרים). הוא מה שמוסרים בשם הנצי"ב מולוז'ין זצ"ל שאמר: כשהמתמיד מאחר שבת בישיבת תחכמוני בולוז'ין, הרי זו ערובה שהאחרון במשפחת המתבוללים בפריז, לכל הפחות לא ימיר את דתו...

עכשיו נבין יפה את הדברים של הגר"א וסרמן זצ"ל הנ"ל: כשישראל שומרים את התורה, כשלב האומות בריא, הרי הוא מזרים את הדם גם לאברים הרחוקים שבגוף, וקוי האור מתפשטים גם באומות, שיאבו על כל פנים לשמור את ז' מצותיהם. אז **הגזל** מעורר הד שליילי בעולם, אם אמנם לא באותה דרגת רגישות כמו בישראל, אבל זה מספיק בכדי לא לחוקק חוקי און של שלילת זכויות הקנינים של ישראל מכל וכל; אז **הרצח** נראה משהו יוצא דופן גם בעיני האומות, ואז גם אם הם עושים לפעמים "פוגרום" ופורעים פרעות בישראל, הרי הם משתדלים להצדיק את המלכות עצמה, ולתלות זאת באלמנטים חסרי תרבות. לא כן כשהלב נחלה, כשבישראל עצמו נחלשת הזיקה לכל קודש, הרי באומות העולם זה מתבטא בשליחת כל רסן, ובפריקת עול גם לגבי מצוות היסוד שאילולא הם אין קיום לעולם. ובראש וראשונה הרי זה מתבטא בתגובה של פגיעה בלב עצמו. "אם אתם נבדלים הרי אתם שלי, ואם לאו, הרי אתם של נבוכדנצר וחבריו..."

בזה נבא עד סוד המאמר האחרון שהצבנו בראש דברינו: **חטאו בכפלים** - החטא של ישראל הוא הרה-אסון **לעולם** כולו, הוא אינו נשאר רק בישראל; ממנו רואים וממנו **למדים**: אם ישראל כך, כי אז הרי לנו הכל מותר... החטא הוא לא חטא בודד, הוא כפול ומכופל, הוא עולה וגואה, הוא מוליד פירות ופירי פירות. ועל כן גם מובן **שלקו בכפלים**, שכן הם שמרגישים על גופם בראש וראשונה את התוצאות; **ומתנחמים** בכפלים, כי על כן הגאולה שלנו, אף היא אינה כשל כל העמים; גאולתנו תלויה בחזון הגאולה של כל המין האנושי, גאולתנו קשורה בחזון אחרית הימים "אשר לא ישא גוי אל גוי חרב"; גאולתנו תלויה במילוי התפלה ש"יכירו וידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך תשבע כל לשון", כי - שוב נשתמש בלשון הכוזרי - "**בבורנו ותיקוננו** ידבק הענין האלקי **בעולם**" (מאמר ב' מ"ד).

וכמה מאירים עכשו דברי הנחמה של רבי עקיבא לחבריו בשלהי מכות שהבאנו. הם בכו למראה שועל היוצא מבית קדשי הקדשים, הם ראו שדוקא המקום המקודש ביותר חרב יותר, וזה עורר אותם לבכי. אולם רבי עקיבא מצא בזה סימן **הנחמה**: מאחר שגם בעת החורבן מורגש יפה ההבדל בין המקודש יותר למקודש פחות, אם החורבן מעמיק יותר במה **שהיה** מקודש יותר, שמע מינה שגם "כשהם שוממים בקדושתם הם עומדים", ואשר על כן הם יותר פגיעים. ואם כך הדבר, הרי זה

עצמו שורש הנחמה, אם הוא רב חליים סימן **שעדיין הוא הוא הלב**, ואם כן הרי הוא גם רב הבריאות, וודאי יתאווש ויתגבר ויחזור שוב לאיתנו. ו"בבורו ותיקונו ידבק הענין האלקי בעולם". הרי אם כן, לעומת החטא והעונש גם תקות הנחמה **הכפולה**, תקות הגאולה לא רק של עם בודד, כי תקות הגאולה היא למין האנושי המתפתל בחבליו לאין מוצא. הוא שמצאה הגמרא לנכון להדגיש **"בלשון הזה** אמרו לו: עקיבא נחמתנו, עקיבא נחמתנו", כי על כן היה בדבריו משום נחמה כפולה, כי כך, ורק כך היא דרך הגאולה של ישראל.

והנה המרכז של ישראל בעולם, אף הוא יש לו מרכז יותר פנימי - "סגולת הסגולה" כביטוי של הכוזרי, והרי זה תלמידי החכמים שבדור, ובמרכזם - בית דין הגדול, שעליהם נאמר "לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין ושמאל", הוא בית הדין שעליו הביא רבי עקיבא את הדרש "אתם' אפילו שוגגין, אפילו מזידין, אפילו מוטעין". הם בקביעותם מקדשים את החודש, הם קובעים את המועדות. הם - ולא צבא השמים, הם - ולא מולד הלבנה כשלעצמו, וכלשון חז"ל במדרש: "הרי הוא מסור **לכם**, אם אמרתם הן - הן, אם אמרתם לאו - לאו" (שמ"ר פט"ו). לא סדרו של עולם מכתוב לנו את התנאים לפיהם אנו חיים. אדרבא, אנו המכתובים לסדרו של עולם את דרכו. וכמסופר במדרש: "מעשה בר' חייא הגדול שעלה הירח בערב ראש השנה וכו' ראה אותו ר' חייא נטל צרורות ועפר והיה זורק בו. אמר: למחר אנו מבקשים לחדשך ועלית לך עכשיו, מיד **נבלע** במקומו" (תנחומא ישן בא). ולימד רבי עקיבא, שדבר זה אף הוא אינו תלוי דוקא בהיות ישראל במקדש, אף לא בגדלות עליונות התורה, אלא כפי שמסיימת שם המשנה: **"שכל שלשה ושלושה** שעמדו בית דין על ישראל, הרי הוא כבית דינו של משה". גם בזה אפוא קיים הכלל אשר הוכיח רבי עקיבא ביחס למקום המקדש - "אף כשהם שוממים עדיין בקדושתם הם עומדים". ראה בזה רבי יהושע נחמה **כפולה**, לא רק לענין שעמד באותה שעה על הפרק, לבוא לרבן גמליאל במקלו ותרמילו ביום שחל יום הכפורים להיות בחשבוננו, אלא היה בזה גילוי ולימוד על קדושת ישראל, וגודל ערכם של כל פרנסי ישראל, "שכל שנתמנה פרנס על הצבור הרי הוא כאביר שבאבירים", שלא איבדנו כמלא נימא מערכנו המרכזי ואנו המכתובים סדרו של עולם. וזהו שאמר רבי יהושע ברוב התפעלות, והגמרא מצאה לנכון למסור זאת לדורות מלה במלה תוך הדגשה **"בלשון הזה!** עקיבא נחמתני, נחמתני". כי על כן נחמה **כפולה** היא, יסוד ושורש לנחמתם של ישראל, גאולת העם וגאולת העולם.

על אמרך לא חטאתי

מסעי תשכ"ו כנראה

כמה נימוקים מובאים בענין חורבן הארץ: על שדנו בה דין תורה ולא לפני משורת הדין (ב"מ ל' ב), על שנאת חנם (יומא ט' ב), על שלא ברכו בתורה תחלה (ב"מ פ"ה ב), ועל הכל אמרו "חטאו בכפלים" (איכ"ר א' נז). יש להבין ביטוי זה, הן הרבה חטאים אין לציין במובן כפלים. ודאי שהנימוקים שנאמרו כונתם להורות על התפתחות: כך דרכו של יצה"ר וכו', ומדברים קטנים הולכים ומתפתחים הדברים הגדולים.

"הנני נשפט אותך על אמרך לא חטאתי" (ירמיהו ב' לה). על חטא שחטאו אפשר לקוות שיחזרו בתשובה, על חטא שלא חטאו הן לא יתכן לחזור.

ואכן זוהי אחת התכונות הגרועות, שכשהם עולים עולים עד לרקיע וכשירדדים יורדים עד לעפר (מגילה ט"ז א) במובן רוחני, כי אדם מישראל אם לא הגס והמטומטם ביותר אינו חוטא בהודאה של חטא, אלא משתדל למצוא לו שיטה ותיאוריה והצדקה. אם אותו פלוני שופט עליון בישראל רוצה למצוא לו אמתלא לקחת גרושה והוא כהן, לא יאה לו לומר יצרי אנסני, אלא הוא מחפש לו אמתלא ומצדיק את מעשיו: לא כי - משפטים אלה שאתם אומרים גזעניים הם, נושנים הם, אין טעם להם כיום הזה, מתנגדים הם למצפון וכו' - "לא חטאתי". זהו חטאו בכפלים. לא החטא כשעצמו, כי גם הצדקתו, כי גם האמתלא של החטא.

אולם יש לדעת, כי מזה לא מתחיל הדבר - ההתחלה היא שנאת חנם. הרי זה על קמצא ובר קמצא - הריב מתחיל בבית הכנסת, הויכוח מתחיל מסביב לעליה לתורה. עליה לתורה הרי זו חיבוב מצוה, הידור מצוה. פלוני יש לו יאהרציט, ובדיוק גם אלמוני נופל לו כמו להכעיס באותו יום עצמו, והעמידו דבריהם על דין תורה. הריב הרי הוא פשוט על חתיכת כבוד מדומה, כי מה בעצם הנפקא מינה, האם שלישי נופל בערכו ממפטיר? ואם לא שלישי הרי יש גם ששי שעליה מביא הבאר היטב (רפ"ב יג), שהיא המעולה שבעליות. אבל כאן הטענה שזהו מנהג, ומנהג כידוע הוא דבר קדוש, מנהג עוקב הלכה...

הוא אשר אמרנו: שהעמידו דבריהם על דין תורה, ולא עשו לפני משורת הדין. אילו היתה קצת מחשבה היה אפשר להגיע לויתור, נכון אמנם שאני הצודק, ומכל מקום אוותר הפעם - לפני משורת הדין. אך, לא - אקמצא ובר קמצא - מסוגלים להגיע עד מסקנות מרחיקות לכת ביותר... ואם אנחנו רוצים לחקור מהיכן החוצפא של הללו הבאים לעקור את הכל בשם אידיאולוגיה כביכול, הרי זה מחמת החולשות המתגלות בתוך המחנה, ומשנאת חנם מגיעים לחטאו בכפלים. הרי אליבא דאמת גם באותו הריב הפעוט על מי בראש גנוז החטא של פורק העול - חטאו בכפלים...

"ואלה מסעי בני ישראל" וכו' (במדבר ל"ג א). המסעות לכאורה הם הגורמים למה שמוצא אותם, אבל אליבא דאמת הענין הפוך - "מסעיהם למוצאיהם", כי צריך להתנסות, כי החיים הם נסיונות, נסיונות לעקירת האנוכיות, נסיונות של עקירת הקטנוניות, נסיונות שמטרתם עליה, עליה ממש, לא עליה לצורך ירידה.

חזק חזק, ונתחזק. נגיד חזק לכל אחד שבא מעשה לידו, נתחזק כולנו יחד.

כי שמעו אמרי פיך

עיבוד של ראשי פרקים לפרשת ואתחנן, תשכ"ו כנראה

הגזירה על מרע"ה היתה במיוחד שלא יעבור את הירדן, ולמה דוקא באופן שכזה?

"על מה חרבה הארץ? ...שלא ברכו בתורה תחלה" (ב"מ פ"ה ב).

"חטאו בכפלים..." (איכ"ר א' נז), יש להבין תוכן הדברים.

יש לעמוד על השינוי שבין הדברות הראשונות לאחרונות במצות השבת, וכן מדוע נדרש היה הנס של "זכור ושמור בדיבור אחד"?

א"י היא הקדושה שבטבע, הגלות הוא הכושר להעמיד קדושה שלא בטבע (הגריאה"ק).

"יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך" (תהלים קל"ח ד), "בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא אנכי ולא יהיה לך, אמרו אומות העולם: לכבוד עצמו הוא דורש, כיון שאמר כבוד את אביך ואת אמך, חזרו והודו למאמרות הראשונות" (קידושין ל"א א)

ההבדל שבין מצוות שבין אדם למקום למצוות שבין אדם לחבירו, שהשניות נראות גם מבחינת השכל האנושי. ולמה? מפני שעל זה יש לנו דוגמאות בעולם והשכל האנושי לומד מדוגמאות. ובכן, אלמלא ניתנה תורה היינו למדים גזל מנמלה, צניעות מחתול וכו' (עירובין ק' ב). אולם עלינו לדעת, כי למרות שנראה מבחינה חיצונית כאילו היה אפשר ללמוד, אליבא דאמת הרי זו טעות. כי מה שהיינו למדים הוא על בסיס אחר לגמרי: הנמלה יודעת לשמור שלא לקחת הגרעין של חברתה, אבל לא יודעת כי כל כולם אינם אלא חיים מן הגזל - חורי הנמלים שבתוך הקמה וכו'. החתול צנוע, הוא יודע יפה להצניע... את צפורניו וכו'.

וזה אנו יכולים לראות גם בעולם הזה, שכנראה למד תורה מנמלה ומחתול...

תורה באה ללמד ממקור אחר, תורה באה לומר שגם אותם הדברים שיש ללמוד לכאורה מתוך הטבע, עלינו ללמד מהמקור, ועל כן: "חזרו והודו", הודו שזה ענין אחר לגמרי.

"שכך אומנתו של יצר הרע, היום אומר לו עשה כך, ולמחר אומר לו עשה כך, עד שאומר לו: עבוד עבודה זרה, והולך ועובד" (שבת ק"ה ב). אין הוא אומר לעשות בניגוד לתורה, אלא אדרבא משמש כאילו תנא דמסייע: "עשה כך". אולם ההסכמה שלו היא מסוכנת, באשר הסכמה שלו מביאה להמלכת היסודות העצמיים בהתנהגותנו, ומכאן רק פסיעה עד עבודה זרה.

וזהו שנאמר: "שמור את יום השבת לקדשו כאשר ציוך ה' אלקיך" בדברות האחרונות. אסור שהנימוק הסוציאלי: "למען ינוח עבדך ואתך כמוך" יבסס מצד עצמו את דין השבת, יסודו ב"כאשר ציוך".

על כן, בדברות האחרונות נאמר גם: "כבוד את אביך ואת אמך כאשר ציוך..." (דברים ה' טו) – הכל מצד הציווי ולא מהכרעת השכל. וזה תוכן הנס של "זכור ושמור בדבור אחד נאמר", גם מקורו של ה"שמור" הוא אלקי.

"החטאו בכפלים" היה שלא אמרו במפורש ולא הכריזו על פריקת עול, אלא על המגמה לבסס הכל על ההבנה העצמית.

ואשר על כן גם לקו בכפלים – "כרסמנה חזיר מיער", זו רומי שנמשלה לחזיר (ילק"ש תולדות קי"ב), החזיר פושט את טלפיו, יש לו סימן אחד של טהרה, אולם אצל הטמא הרי סימן הטהרה משמש לגרעותא, כי על ידו ניתן להתפס למחשבה כאילו הוא באמת חיה טהורה... והנה מה שנאמר בענין כשהגיע לחצי החומה נעץ צפורניו ונזדעזעה א"י (סוטה מ"ט ב) וכו'.
ברם, גם מתנחמים בכפלים - בשלהי סוטה: "המלכות תיהפך למינות נערים ילבינו פני זקנים... ועל מי יש לנו להשען? על אבינו שבשמים".
כי היפוך המלכות למינות אינו סוף התהליך, ובהכרח שזה מגיע להתפרקות מוחלטת, ואז נפקחות העינים.

בחירה ותורה

תשכ"ו כנראה

"על מה אבדה הארץ" (ירמיהו ט' יא)... "ויאמר ה' על עזבם את תורת אשר נתתי לפניהם" (שם יב).
אמר רב יהודה אמר רב: שלא ברכו בתורה תחילה (בבא מציעא פ"ה א).
ויש להבין, שהרי הדברים נאמרו בירמיהו, וזה שייך אם כן לחורבן בית ראשון, והרי שם נתבאר עוונם שהיה בגלל ג' עבירות חמורות שהן גם בחיובי בני נח: עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים, ומאי שייך כאן אי ידיעה והסתפקות, ואף התשובה לגמרי שלא לפי הנ"ל.
ויש גם להבין עצם הירידה של מכשול בדברים שהם היסודות האנושיים הכלליים, שרק המקולקלים ביותר נכשלים בזה.
כלל בדינו: כשהם עולים עולים עד לרקיע וכשירודים יורדים עד לעפר (מגילה ט"ז א), וזה נאמר לא רק בגשמיות אלא גם ברוחניות. כי דבר המוכן מעצם טבעו לקבלת מעלה, אם לא מקבל אותה, המוכנות שבקרבן הופכת לרועץ ומושכתו לשאול תחתית. (מרע"ה ובלעם הרשע - בישראל לא קם וכו').
והנה יש לראות, שאותן ג' מצוות, אם שהן משותפות גם לבני נח, מכל מקום בישראל ע"י תורה הן מקבלות מובן לגמרי אחר ממה שהן בצורתן הגסה אצל בני נח: עבודה זרה - כל הכועס כאילו עובד עבודה זרה, שפיכות דמים - המלבין פני חברו, גילוי עריות - את אשת רעהו לא טימא שלא ירד לאומנות חברו.
אכן, שלוש תכונות יסוד נטועות בנו כנגד עבירות אלו: רחמנים - לא יתכן הכעס, ביישנים - לא יתכן הלבנת הפנים, גומלי חסדים - בניגוד לירוד לאומנות חברו.
אכן זהו במהלך בריא ונכון. אם המהלך אינו כראוי, כי אז הרי זה נהפך לרחמים על האכזרים וזו עבודה זרה, הביישנים נהפך לנגררים אחרי מנהגי כל עמי הנכר מתוך התבטלות עצמית וזה מביא להערצת השיטה האכזרית, וגמילות חסדים הופכת לגילוי עריות.
ועל כן "אשר בחר בנו מכל העמים". מצד אחד הדגשת המיוחד שבנו, שמשום כך אין אנו מסופקים בחובות הכלל אנושיות. ומאידך, "ונתן לנו את תורתו", כי בלי תורה הבחירה הופכת להיות לקללה.

"על מה אבדה הארץ". אם תורה ישנה גם בחו"ל, הרי ישנן מצוות מיוחדות התלויות בארץ דוקא - ביטול הניגודים החברותיים ע"י שמיטת קרקע כספים ויובל, והבלטת אי בעלותנו על כל אשר לנו בהפקר היבול. זוהי מצוה שרק בארץ נצטוונו, מכיון שרק בתנאי עצמאות אנו עלולים להגיע ל"ושכחת את ה' אלקיך".

השגת העצמאות יכולה להיות לברכה, אם היא מסויגת ומנוצלת, אם היא מלווה בהכרת הטוב למטיב, כי אז יש בזה משום ערך חיובי. מבקשים אנו חיים של עושר וכבוד, והרי אנו אומרים שהכבוד הוא מהדברים המוציאים את האדם מן העולם. אכן חכמת המסכן בזויה והאפשרות שישנה למי שהעושר בידו אינה כלל וכלל לעני, אשר רוצה ואין לו.

גולה הרגשת הנכר מסייגת את היהודי ושומרת עליו מלהסתאב לגמרי. ישנה מתחת לסף ההכרה הרגשת אי בטחון. הפחד של "ושכחת את ה' אלקיך" נאמר רק בהמצאות בתנאי עצמאות. גולה לא יתכן להפסיד את שלשת הסימנים, כשם שלא יתכן להפכם לכיוון המנוגד כדלעיל. הסכנה היא רק בא"י, וע"כ המצוות התלויות בארץ התובעות מהאדם גדלות נפש.

הרחמים ניזונים הרבה מזכירת המצב העצמי. התורה מטעימה הזכירה כי גרים היינו בכדי להשריש מדה זו, העצמאות משכיחה זאת. גמילות חסדים ניזונה מההרגשה שגלגל החוזר הוא בעולם, ההצלחה מקהה רגש זה. הביישנות ניזונה מהצורך של "למה תתראו", כך היו למשל תקנות ועד הארצות, המדינה העצמאית מטפחת את הניגוד. אכן יש בעצמאות דברים, שעם צירוף למדות הללו הרי זה מצמיח גדולות, ולזה אכן מכוונות מצוות אלה. שמיטת הקרקע - אדנות הקב"ה להשריש הביישנות, שמיטת כספים - לגמילות חסדים מקסימלית, הפקר היבול - רחמים.

הם בוכים ורבי עקיבא מצחק

סיפור מופלא אנו קוראים בסוף מסכת מכות:

שוב פעם אחת היו [ר"ג וראב"ע ור' יהושע ור' עקיבא] עולין לירושלים... כיון שהגיעו להר הבית, ראו שועל שיצא מבית קדשי הקדשים, התחילו הן בוכין ור"ע מצחק. אמרו לו: מפני מה אתה מצחק? אמר להם: מפני מה אתם בוכים? אמרו לו, מקום שכתוב בו: והזר הקרב יומת ועכשיו שועלים הלכו בו ולא נבכה? אמר להן: לכך אני מצחק... עד שלא נתקיימה נבואתו של אוריה הייתי מתיירא שלא תתקיים נבואתו של זכריה, עכשיו שנתקיימה נבואתו של אוריה בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת. בלשון הזה אמרו לו: עקיבא, נחמתנו! עקיבא, נחמתנו!

וכמה לא מובן הויכוח ואף הסברו של רבי עקיבא ששכנע בסופו של דבר את חבריו: וכי יעלה על הדעת שגדולי עולם קדושי עליון אלה פקפקו אף רגע בגאולה העתידה, והרי כל עיקר לא היו בוכים אלא מחמת ההוה העגום, אם כן מה נחמה היא זו שנבואתו של זכריה תתקיים? ומה תוכן דבריו של רבי עקיבא: "הייתי מתיירא שלא תתקיים נבואתו של זכריה", מה מקום ליראה זו, הרי קיימא לן נבואה לטובה אינה חוזרת?

כן אינו מובן כפל הלשון, שהגמרא כנראה גם מדגישה אותו במיוחד: "בלשון הזה אמרו לו: עקיבא נחמתנו, עקיבא נחמתנו", מה בא כפל זה ללמדנו?

אכן יתבאר לנו הענין אם נבחן את המאורע על רקע התקופה בדברי ימי ישראל. היה הדבר כבר לאחר החורבן, כשכל צל של עצמאות ישראל נמוג והלך. הוכרעו לטבח הלוחמים האמיצים, חרבו הערים המרכזיות והעם כולו הפך להיות עבדים לרומי המנצחת. דומה היה שהרומאים היו צריכים להסתפק בכך – מה עוד רוצים הם להשיג מהעם הזה ולא השיגו? אך לא כן הדבר. בזו אחר זו נתכו גזרות השמד על השבת ועל המילה, על קידוש החודש ועל הסמיכה. באחת – על הצד הרוחני של העם הבזוי והשסוי, אשר דומה אין בו כדי להפריע במאומה לעם המנצח לקטוף את פרי נצחונו. היתה זו תקופה של עשרת הרוגי מלכות, שחז"ל מתארים אותה לפנינו כאילו קיסר רומי נתעורר מזה לתבוע עלבוננו של יוסף שנמכר ע"י אחיו. אם נפשיט מאמר זה ממעטפות המליצה, מסתבר שהיתה כאן כונה להשפיל את התורה בעיני העם עצמו, לבזות עליו את גדולי התורה ומאוריה בהטיל עליהם אחריות עבור מעשה לא אנושי שנעשה ע"י אלה שהם מלמדים להעריץ. כלומר, ראו נא מי הם הגדולים שלכם, חוטפי ילדים הם, מתעללים בעצמם ובשרם, אנשים אשר לב אין להם... ויתכן מאד שתעמולה זו, אשר לוותה בגזירות השמדה, אף פעלה את פעולתה להוריד ולהשפיל את כבוד נושאי דגל העם בעיני הציבור כולו. על אחד ומיוחד נשאר לנו זכר בגמרא, אלישע בו אבויה שהיה מקצץ בנטיעות, שראה את ההתעסקות בתורה כמבלי עולם וראה כנראה את הדרך הנכונה בטמיעה מוחלטת בקרב העם הרומאי. שועל יוצא מבית קדשי הקדשים! אם תמצי לומר מציאות ממש, אם תמצי לומר מליצה וסמל, שכן כזה כן זה אמת ויציב. חיצו האויב ממשיכים להיות מכוונים ביותר כלפי הקודש והמקדש, וכל המקודש מחבירו חרב הימנו, והם גם משלחים שועלים לחבל בכרם ה' צבאות בלגלוג, בביטול, בזלזול כלפי כל קדוש וטהור בתלותם בהם מומים, בסלפם דמותם, בצירים אותם בצבעים אפלים כרוקמי מזימות, כמשוללי רגשות אנושיים, כמיצגי הנחשלות, כלוחמים כנגד כל ניצוץ.

וזהו שגרם להם לגדולי ישראל להביאם לכלל יאוש. ודאי ידעו הם להצדיק את הדין ולא להתיאש מן הפורענות. אבל כל זה יתכן בזמן שישראל עצמו מחזיק מעמד, כל עוד שאינם מתכחשים לצור מחצבם. אולם כשנפגעת הנקודה הפנימית של ההכרה העצמית של העם, כשהוא עצמו מתחיל להתנכר ליעודו ולגורלו, כשתהום נפערת בין גדולי ישראל לציבור, מה מקום עוד לקוות? הן תנאי הוא – אין ישראל נגאלים אלא ע"י תשובה, והאיך תתכן תשובה בזמן שמזימות הרשע מופצות לראות את מקור הישע כמקור הפורענות? הן במקרה זה לא תעורר הפורענות לתשובה, אדרבא זה רק יגדיל את השנאה של העם לתורה ולנושאייה שבזה הם תולים את הקולר לכל מה שהגיע אליהם? וענה להם רבי עקיבא – לכך אני מצחק! היא הנותנת, אם השנאה לישראל איננה שוככת גם כשלא נראית להם תקומה מבחינה מדינית, אם המנצח אשר עיניו להישגים גשמיים אינו מסתפק בזה ומשתדל לכרות כל שורש וענף של דרך חיים יהודית, משמע שבחושו השטני הוא מרגיש שהעיקר מה שמנוגד לו ביהודי זהו המהות השונה שבו, חיי הקדושה שלו, טוהר הכפים שלו, חגיו ומועדיו, ארחו ורבעו, חיי המשפחה שלו ויחסי החברה שלו. משום כך אין חשבונותיו מתחסלים עם נצחונו הפיסי, משום כך הוא ממשיך לגייס את כל אשר בידו להוריד את זוהר הקודש מראש האומה. ואם כך הדבר, הרי עלינו להיות סמוכים ובטוחים, כי המזימה לא תצלח, כי ישראל ואורייתא חד הוא, וכמה שלא יחבלו שועלים בכרם ה' נצליח להתגבר, ומהחורבן עצמו אנו למדים נחמה. היא הנה הנחמה הכפולה שבה ניחם רבי עקיבא את חבריו, לא רק נחמה בעתיד המפואר אשר ודאי בוא יבוא אלא לראות גם נגוהות באופל עצמו ונצוצי נחמה בעצב הפורענות.

*

גם כיום מכרסם היאוש בלב הרבה טובים ונאמנים בראותם המדרון בו מדרדר הישוב בארץ. מירוף אחרי חיים קלים ונוצצים, ריקנות של חיי חברה, הנבקות אידאל חינוכי, וכתוצאה מזה ריבוי פשעים בחברה ובמיוחד בקרב הנוער, ולבסוף השנאה הפושה של הציבור החילוני לציבור הדתי. והנה שנאה זו משתמשת באמצעי סילוף והשמצה. משתדלים לצייר את דמות דת ישראל ונושאי דגלה בצבעים מפחידים ומבהילים.

היש תקוה, היש תקומה לעם הזה היושב בציון?

גם בזמננו נקח אור לרגלינו את דבריו של רבי עקיבא – היא הנותנת, גם כאן יש לנו משנאה זו עצמה שאכן אין הציבור היהודי יכול להשלים עם הירידה. שנאה זו אינה אלא אמצעי אחרון אותו מגייסת הרשעה בעמדה על נפשה.

לא חרבה ירושלים אלא על שדנו בה דין תורה

תשל"ג כנראה

"חטאו בכפלים, ולקו בכפלים ומתנחמים בכפלים" (איכ"ר א'). ויש להבין מהו תוכן חטא בכפלים. בחטא של בית שני אמרו חז"ל (ב"מ ל' ב), שהוא משום שהעמידו דבריהם על דין תורה ולא דנו לפני משורת הדין. ולכאורה, מאחר שאין זו שורת הדין אלא רק לפני משורת הדין, וזו לכאורה אינה חובה, ואיך יתכן שעבור דבר שאינו אלא רשות יתחייבו חובת גלות? והנה ראינו שתי דרכי גישה לפתרון יחסים מסתבכים בין אדם לחברו: דרכו של משה רבנו ע"ה שמעמיד על הדין - יקוב הדין את ההר, ואילו אהרן שדרך אחרת היתה לו - היא דרך הפשרה. ויש להבין את דרכו של משה רבנו, שהיא לכאורה קשוחה, והאיך זה מתאים לאדון הנביאים? אכן מוצאים אנו, כשמשנה רבנו היה דן את העם ונשאל על ידי יתרו וכו' ענה לו: "כי יבא אלי העם לדרוש אלקים" (שמות י"ח טו) וכו'.

בראש פרשת משפטים מבאר הספורנו, שהמשפטים באים לבאר את מה שנאמר בעשרת הדברות - "לא תחמוד". יש גישה הרואה את המשפט בתור אמצעי מסדיר של היחסים בין אדם לחברו. היינו, שהמשפט מטרתו שלא יפגע האחד בחברו. היינו, בתור אמצעי הגנה על הנגזל. "לא תחמוד" אינו מופיע בתורת המשפטים, לא רק משום שקשה לצוות על דברים שבלב, אלא בעיקר, משום שזה אינו מענין כלל את הדואג רק שלא יפגע החבר, ובנידון זה אין ה"לא תחמוד" מפריע. לא כן לפי תורת ישראל, הפגיעה בשני שנובעת מתוך חמדה, מתוך שחיתות נפשית, היא היא הדאגה העיקרית. וראיתי בס' כלי חמדה על דברים (פ' דברים ב') על הפסוק "לא אוכל לבדי שאת אתכם" (שם א' ט), ושם ברש"י ובספרי: "כך אמר שלמה: אין דיני אומה זו כדיני שאר אומות העולם, שאם דן והורג ומכה וחונק ומטה את דינו וגוזל אין בכך כלום". ומביא שם מהפירוש ספרי דבי רב מהר"ד פארדי, שמביא בשם מוהר"ו נחום ז"ל, שאעפ"י שנצטוו על הדינים ושפיכות דמים ונהרגים עליהם, מכל

מקום אין זה אלא בדין התחתון מפני קיום העולם, אבל לא בדין העליון בדיני שמים, שאינם ספונים בעיני המקום. והקשה על זה, שהרי מצינו בדור המבול וסדום שנידונו בדיני שמים. אכן נראית כוונת הדברים עפ"י הנ"ל, כי הדינים שנצטוו הם לשם קיום העולם. ואמנם גם על זה שייך דין שמים, כי לא תוהו בראה לשבת יצרה, ועל כן שייך גם על זה עונש שמימי. אך הציווי הזה הוא רק מצד קיום העולם. על כן העונש שייך לגבי כל מה שמתרחש רק בעולם הזה, ולא שייך עונש בעולם הנצח. ועל כן כך אמר שלמה: שאם הדיין מטה את הדין לא איכפת, כי העיקר חשוב שתהא המדינה מדינת חוק, שאלמלא מוראה של מלכות איש את רעהו חיים בלעו. אבל לא איכפת שהחוק עצמו אינו הגיוני, העיקר שיהיה סדר. ולא כן בדיני ישראל, שהעיקר הוא התיאום למדת האמת, ומבחינה זאת הדין משמש כמבטא דעת הבורא ית', שמדתו היא מדת האמת. ועל כן כל פגיעה והטיה של הדין גורמת להבנה מוטעת בדרכי הבורא, ועל כן אמר משה רבנו: "כי יבא אלי העם לדרוש אלקים".

הדין בישראל אינו נחלת יחידים המכשירים עצמם להיות שופטים או עורכי דין, אלא הוא מיועד לכל אחד, הוא צריך להיות תואם את האמת, וזוהי חובתו של כל אחד. הפחד אינו שמא יגזלו ממנו, הפחד העיקרי הוא שמא יהא הוא הגזלן. וחכמי המוסר התאונו על שיש שמקפידים בכל דבר שיש בו חשש איסור ולא מקפידים ולא מרגישים שפרוטה של חבר יש בה גם כן משום חשש טריפה. משום כך לפני משורת הדין, אם היא אמנם מדה נכונה - שלי שלך, הרי זה רק מנקודת מבט של הנותן. אך אשר לעיניו לא רק טובתו, כי גם טובת חברו, הרי כשם שהוא אינו רוצה לפגוע בשל אחר, כמו כן קיימת אצלו מתוך הזדהות עם החבר - אותה תחושה עצמה שלא היה רוצה שהחבר יהנה ממה שאינו שלו. יקוב הדין את ההר.

ביטוי של הר אנו מוצאים בחז"ל במקום אחר (סוכה נ"ב א): לעתיד לבוא היצר הרע נדמה בעיני הצדיקים כהר. אכן הרי עולמנו עולם הפוך, בו היצר הרע נדמה לרשעים כהר. ורואה מרע"ה שכדאי להפעיל את מדת הדין בכדי שיקוב את ההר, שע"י הכפיה סוף סוף יתרצה גם הגזלן ויסגל לעצמו את נקודת המבט הנכונה. ולא כן ע"י לפני משורת הדין בצורת הפשרה, שימלא את רצונו של זה שאינו צודק במדה מסוימת, אז לא תהיה אצלו אפוא כפית היצר, וזה אינו רצוי. הכרת האמת שעולה בד בבד עם החיוב של התנהגות צודקת באופן החריף ביותר שהיתה קיימת אצל מרע"ה, לא היתה יכולה להשלים עם ויתור על השלמות גם אצל קל שבקלים, ולא ראה אלא את הדרך של הדין במלואו. הפשרה הנה תולדה של תחושה יותר קהה במדת הצדק, שעל ידי זה ניתן להשלים עם קיומה של המדה שמוגדרת בתור מדת חסידות - שלי שלך ושלך שלך...

והנה בחטא המרגלים טען מרע"ה (במדבר י"ד יז): "ועתה יגדל נא כח א-דני כאשר דברת לאמר" וכו', ופירש"י, שכאן היה מוכרח מרע"ה להשתמש במדה שאותה לא ראה כראויה כשנאמרה לו מן הבורא יתברך בשעתה. ואכן ההסבר שלו היה מצד חילול שם שמים. יוצא אפוא, שאם אמנם לא רצוי לפי גישה זו שימוש במדת הרחמים, הרי יש תנאים מסוימים בהם אין מוצא אחר. הועמד עם ישראל על ידי זה בתפיסה שכל אחד דואג לעצמו ולשלמותו - שעל ידי זה לפני משורת הדין היה לדרך נכונה, שלפני כן בזמן שהיתה קיימת אחדות מלאה והזדהות היחיד עם הכלל כולו לא היתה זו הדרך האידיאלית.

זוהי גם התפיסה הרואה בפשרה מצוה. ההנחה היא, שבמקום עימות עם היצר, העמדת הדוגמא של החסיד גם בפני המושחת ומקולקל, שאם אמנם ברגע זה נהנה הוא מנסיגתו של החסיד, הרי בסופו של דבר, זה עלול להשפיע גם עליו. האמת והשלום אהבו.

"אמת מארץ תצמח" (תהלים פ"ה יב), האמת חוזרת וצומחת מהשלום שיש לו מקום בהסדר הניגודים.

ועל כן גדול היה החטא של מי מריבה "יען אשר לא האמתם בי להקדישני" (במדבר כ' יב). כי מעתה הועמדה הדרך על לפנים משורת הדין שתכנה הוא קידוש השם, וזה מצדו נובע מתוך אמונה שכוח הטוב יכול להיות מושפע ומתעורר ע"י הדוגמא הנאותה. אם היה חוסר אמונה בכוחות הטוב הטמונים בנפשות ישראל, שעל ידי זה הדיבור אין בכוחו לפעול, וההכאה אינה אפוא אלא כפיה ולא רצון. על כן נאמר לו: "אם אעברה נא אתה מבקש, בטל הסלח נא" (דב"ר ז' י).

ולפי זה נוכל להבין, שמאחר שהועמדה עכשו הדרך על עיקוף מדת הדין, מוכרח אפוא שתשמר הדרך של לפנים משורת הדין. וזהו שאמרו שלא חרבה ירושלים אלא על שלא דנו בה לפנים משורת הדין. כי רק על ידי זה ישנה תקוה לתיקון המצב, שיחידי הסגולה ידעו להתרומם ולהוות דוגמא של מדת חסידות.

ויוסבר לפי זה המאמר חטאו בכפלים. היינו, שאם לא הועמדה הדרך של הדין כאורח חיים הקובע, לכל הפחות היה צורך שיהא הלפנים משורת הדין הדרך הנאותה של העומדים בראש. ולקו בכפלים, שלא זו בלבד שמבחינה גשמית ירדו פלאים, כי גם במובן רוחני הועמדו בצל. והיו שונאיהם של ישראל מוקיעים את דתי ישראל בתור שוחרת נקם, חשוכת רגשות רחמים, שהנצרות היא כאילו דרגה יותר עליונה מבחינה מוסרית. ואין הנחמה יכולה להיות אלא אף היא בכפלים, שיחד עם הנצחונות במובן מדיני, יתגלה ויראה כוחה של השכינה כמתוה את דרכה של המדינה.

חביבין יסורין

תשל"ד

"שוב פעם אחת היו עולין לירושלים... כיון שהגיעו להר הבית ראו שועל שיצא מבית קדשי קדשים. התחילו הן בוכין ורבי עקיבא משחק... עד שלא נתקיימה נבואתו של אוריה הייתי מתיירא שלא תתקיים נבואתו של זכריה. עכשיו שנתקיימה נבואתו של אוריה, בידוע שנבואתו של זכריה מתקיימת. בלשון הזה אמרו לו: עקיבא נחמתנו, עקיבא נחמתנו" (שלהי מכות).

כמה שאלות בענין:

- א. וכי היה מקום לספק שלא תתקיימה הנבואות לטובה, הרי כלל בידינו שכל נבואה לטובה אינה חוזרת?
- ב. וכי הם היו מסופקים בדבר?! אלא שעל כל פנים אותו רגע, שהיה בו משום בזיון בדרגא הנמוכה ביותר, לא היה מן הנחמה.
- ג. מהו שהדגישו "בלשון הזה..." מאי נפקא מינא באיזו לשון אמרו לו?

את רבי עקיבא אנו מוצאים עוד בדבריו המובאים בסנהדרין ק"א א: "כשחלה רבי אליעזר... נענה רבי עקיבא ואמר: חביבין יסורין... סמכוני ואשמעה דברי רבי עקיבא תלמידי שאמר חביבין יסורין, אמר לו עקיבא זו מנין לך...".

רבי עקיבא הוא גם שאמר: "כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה 'בכל נפשך' אפילו נוטל את נשמתך, אמרתי מתי יבוא לידי דבר זה ואקיימנו..." (ברכות ס"א ב).

אולם רבי עקיבא היה גם זה שאמר: "ואהבת לרעך כמוך" זה כלל גדול בתורה" (ספרא קדושים ב'), ולכאורה ענין זה מתנגד לסיגופים.

"ברית מלח", מה מלח ממתיק את הבשר אף ברית האמור ביסורין, יסורין ממרקין כל עוונותיו של אדם" (ברכות ה' א).

אנו חיים בעולם שרבה בו ההתפתחות הטכנולוגית, שמטרתה המוצהרת היא לרבות הנאות. שחרור מדאגת הקיום, שכלול האמצעים המקילים את השגת הצרכים, וריבוי האופנים של הפקות הנאה, תוך פיתוח אמצעי הפרסומת וגירוי היצרים. התחרות בין היצרנים היא מי יוכל לתת יותר תענוגות. לאמיתו של דבר - הריבוי אינו מביא את הסיפוק. מי שיש לו מנה רוצה מאתיים... אין זה אפילו בגדר חצי. העולם הזה דומה לשותה מים מלוחים... .

אך בעיקרו של דבר, הסיסמא של נהנתנות יש בה משום טיפוח התעלמות מעולמות שהם מלאים צער. אי שם בשלהי הכרך הסואן עם המכוניות הצופרות, עם שלטי הפרסומת הרעשניים עומד בנין עליו שלט קטן "בית חולים לחולים מתנוונים", או "בית חולים" סתם. שהרי השאיפה האחת היא שיוכלו לעמוד על הרגלים... ויש ואתה הולך ולנגדך אדם עם מקל לבן ביד והוא מנפנף בו אחת הנה ואחת הנה לגשש הדרך. הוא חי בעולם של חושך. בשבילו הטלויזיה לא קיימת, אך לא רק הטלויזיה. גם אור היום והאילנות המלבבלים ומשטחי הפרחים מרהיבי העינים לא נועדו בשבילו. ואתה צועד הלאה, ואתה פוגש אדם שחוח. תוי פניו נראים מוכרים לך - כן, הרי זהו פלוני אלמוני שהיה בשעתו מנהל עסק מצליח, לרשותו משרד שלם של מזכירים ומזכירות ומכונית מהודרת עם נהג, וכשהיה אומר דבר, מיד היה זה מתפרסם בכותרות העיתונים ונדרש לכמה פנים. עכשיו - פנים מצומקות, עינים כבות, מבט לאה מפוזר... אתה מהרהר - לא כדאי להתעכב, מוטב להסב העינים. לשם מה להדאיב הלב.

והנה צץ לעיניך מאמר התורה, שרבי עקיבא עושה אותו לכלל גדול: "ואהבת לרעך כמוך", ומחשבות חולפות - האם הוגן הוא להתעלם, האם מותר הוא להתעלם? ורגע משֶׁכְּהוּ ומתחלף הרעיון, וה"כמוך" משתלט על הדמיון, וה'אני' נהפך ל'אתה' וה'אתה' ל'אני'. וההולך לקראתך זהו אתה - האדם הבריא, השבע, המאושר, וה'אני' שלך הוא לפתע אותו אדם שבור ורצוץ, השעון על המשענת ומשרך רגליו בקושי. וה'אני' החדש הזה שלך מסתכל באדם המדושן עונג שממולך וחושב לו, מה אכזרי הוא האיש הזה המסב את פניו לבלתי ראותי. האמנם בטוח הוא שברבות הימים לא יגיע הוא למצב זה כמוני. עולם מלא צער, עולם מלא כאב. האיך ניתן לטפח נהנתנות אם לא תוך התעלמות מהסבל, אם זה של אחר רחוק, ואם זה של יותר קרוב, ושמה זה מהקרוב אליך מאד... .

נהנתנות, זהו חינוך לקשיחות לב, זהו חינוך להתעלמות, זהו חינוך לשכחת המחר. לא רק של הזולת, כי גם שלך אתה, זהו נסיון להיות בגן עדן של שוטים.

ובא רבי עקיבא ומלמד: "חביבים יסורים". היסורים ממתקים. לא התעלמות ולא שכחה, רק שיתוף ועזרה. אם יש בידך במשהו, ולו במשהו, לכאוב בכאב הזולת, לגרום לו תחושה שאינו בודד בצערך

ובכאבו, אתה לא רק עוזר לו, אתה עוזר לעצמך להתנער מעולם של אשליות שוא, אתה מוצא טעם אחר, טעם חדש, טעם מעין עולם הבא בחיי עולם הזה. ולא יכביד עליך שוב הטיפול בחולה, ושוב לא תצטרך להתעלם מכל מוכי גורל והשגחה. ותדע כי יסורים ניתנו בכדי להעלות, בכדי לראות תוכן אחר בחיים, כי תבין שכל התעלמות היא רק שלב מוקדם להשבר בבא ח"ו הדבר וידפוק על פתח ביתך אתה. כי כל עוד יש סבל בעולם, לא השכחתו היא הדרך, כי ההשתתפות היא התרופה. ואם בזמנים נורמליים כך, בתקופה של זעזועים על אחת כמה וכמה. הנה אבות ואמהות שכולים לעיניך, הנה יתומים אשר לא זכו להכיר יפה פני אביהם, הנה אלמנות צעירות אשר נועם חייהם הועם. ויש ואין אלה אלא עצמך ובשרך, וזו אחותך וזה אחיך וזוהי אמך או בנך או בתך... אז לא תשבר אתה עמהם יחד, אלא תשתדל להמתיק להם את קושי גורלם, אז תראה את אשרך ברגע של רגיעה שתצליח להביא להם, אז גם היסורים שבאים עליך עצמך לא יראו במוראם, אלא תבין כי זהו תוכן של חיי עולם הזה, של מעבר והכנה, של פרוזודור, עולם עשייה כהכנה לעולם אחר, בו מתגלה הסבל כמשהו ממתיק, מעכל והופך את מה שראית כתכלית לטפל, יותר נכון לאמצעי - כהכנה לעולם שכולו טוב.

"חביבים יסורים" זוהי התורה היוצאת מ"ואהבת לרעך כמוך". זו אינה מנוגדת לה. כי אדרבא, צומחת ועולה, צומחת ובוקעת ממנה. ודוקא ממנה...

ובעוד שהאחרים אשר נכנסו לבקר את רבי אליעזר השתדלו להסיח דעתו מיסוריו ע"י שהזכירו לו את הגדולות אשר עשה, בא רבי עקיבא ולימד עיקרי תורה חדשה. לא של הסחת הדעת, אלא של דליית כוחות חדשים מתוך הסבל עצמו, הפיכתו למקור עידוד והפריית המחשבה. ועל כן, בעוד שאחרים בכו הוא היה משחק.

ועל כן, כששועל יוצא מבית קדשי הקדשים הוא אינו מבהיל את רבי עקיבא, הוא משחק. כי הוא רואה בעצם הסבל, לא רק את העונש שבעקבותיו ודאי תבוא הגאולה, הוא רואה בעצם הסבל את הגאולה. "המתאבל על ירושלים זוכה ורואה", לא "יזכה" אלא "זוכה" - כבר זוכה.

וזהו שהגמרא מדגישה **בלשון הזה** אמרו לו. כי על כרחך חשוב כאן הדיוק הלשוני שבדבריהם. "נחמתנו נחמתנו" - פעמים, בכפלים. כי לא רק נחמה לעתיד, כי גם עצם היסורים הפכו להיות יסורים של אהבה, כי על כן לא ביטול תורה הם ראו שוב ביסורים, כי אדרבא - לימוד התורה - ומתורתך תלמדנו...

אכן יש לדעת - אדם לעמל יולד. איני יודע אם לעמל תורה, אם לעמל דברים בטלים (סנהדרין צ"ט ב). כן, זוהי עדיין לא צורה נורמלית של יסורים. יש יסורים של עמל תורה. אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהם (גיטין מ"ג א). דוק בדבר - "אלא אם כן", ללמדנו שבאופן אחר אי אפשר כלל לעמוד על דברי תורה. אין תורה נקנית אלא ביסורים, כי על כן גם אין ארץ ישראל נקנית אלא ביסורים, ואין עולם הבא נקנה אלא ביסורים - הכל אחד.

וניתן לקיים את היסורים, לא ע"י היסורים הגופניים, כי מספיק לענין היסורים הרוחניים של עמל דברי תורה.

*

להבין ענין חטאו בכפליים. נראה על פי מה שכתב הרמב"ם פ"א מהל' תעניות ג': "אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו דבר זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית, הרי זה דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים ותוסיף הצרה על צרות אחרות, הוא שכתוב בתורה 'והלכתם

עמי קרי' וכו', כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו אם תאמרו שהיא קרי אוסיף לכם חמת אותו קרי'".

הרי זה אפוא חטא בכפלים, שמוסיפים חטא על הקודם בזה שאין שמים לב לאותות השמים, ומשתדלים לפרשם רק על דרך מקרה.

*

אלמלא שמרו ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלין (שבת ק"ח ב). יש לפרש על שבת חזון ושבת נחמו.

כי אמרינן "קרא עלי מועד" לענין תשעה באב, וכמה הלכות מזה, ולכאורה זה תמוה. אך ביאור הדברים, כי אם למרות כל קושי השעבוד וריבוי האבל קובעים לו מועד, ואחרי זה מתנערים ושומעים דברי ניחומים, הרי זה עצמו מועד. ואכן יש מועד ומועדים. מועד לאבל ומועדי נחמה, והכל במסגרת, הכל במועד. על כן מצד אחד יש אבל על ירושלים, והרי זה בגדר אכזריות אם מתעלמים ותולים הכל במקרה. יש ללמוד את הכשלון, יש לעמוד על הסיבה - סיבת הסיבות. וזה גופא שאין אנו רואים זאת כמקרה יש בו גם מהנחמה, שכן אם הכל צפוי ואין הענינים שרירותיים, מובן שישנה אפשרות של תיקון והדבר נמצא בידינו. ונאמנים אלה אשר ניבאו על החורבן, שגם בוא תבוא הגאולה.

בין יאוש לבין גאווה יתירה נמצא איפוא שביל האמצע - וזהו שתי שבתות.

ללכת בדרכיו

תשמ"ד

"על מה אבדה הארץ... שלא ברכו בתורה תחלה" (ב"מ פ"ה ב).

ברכת התורה הראשונה מכילה שני יסודות: יסוד הבחירה האלקית ויסוד הבחירה העצמית – "אשר בחר בנו... ונתן לנו...". כמובן, שהנתינה כשלעצמה לא מספקת, הנתינה דורשת קבלה... מה תוכן התורה? מה היא דורשת מהאדם? "זאת התורה אדם כי ימות באהל, אין התורה מתקיימת אלא במי שממית עצמו עליה" (ברכות ס"ג ב), התנאי לתורה הוא שממית עצמו עליה. אולם הן הכתוב אומר: "ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כולכם היום" (דברים ד' ד), הרי שהתורה מבטיחה חיים.

הפירוש הנכון הוא, שיש מושג שונה לחיים שהתורה קוראה חיים, ומושג אחר מה שהוא מובן חיים בניגוד לתורה.

שלשה דברים הם שעליהם מבססים החיים בעולמנו, הלא הם: הקנאה, התאוה והכבוד. בכח הקנאה מתנועעים כל גלגלי ההתפתחות הטכנית, המדעית, הכלכלית. בכוח הכבוד מתפתחות המדינות, מתפתחת המנהיגות, המפלגות, הפרלמנטים וכו'. והתאוה - הרי היה מי שהעמיד את כל המרץ והפעילות בחי ובאדם על התאוה.

ומה אומרת התורה על שלשה מניעים לכח אלה? מוציאים את האדם מן העולם! (אבות ד' כא).
נציג נאמן של הללו הרי הוא בלעם הרשע, כפי הגדרתו במס' אבות (ה' יט), ומפגישתו עם עם ישראל
אנו רשאים לשפוט כי אכן צדקו חז"ל בקביעתם.

במקום שלשת אלה מעמידה היהדות את אהבת החסד, את הצנע לכת, ואת עשית המשפט (מיכה
ו' ח).

ומהיכן ועל סמך מה מוגדרים אלה כחיוביים? הרי ממה שנאמר: "ללכת בכל דרכיו ולדבקה בו"
(דברים י"א כב), וכי כיצד אפשר? "מה הוא רחום אף אתה, מה הוא גומל חסדים אף אתה" (רש"י
שם).

הוא אומר הכרת אלקים, בורא עולם ומלואו, אשר בהיותו יוצר הכל אינו חסר כלום, וענין הבריאה
אינו אלא כביכול, הדבר היחיד שניתן לקבלו ע"י הבריאה - עולם חסד יבנה.
לאמתו של דבר, אין בהעמדת המטרות האלוקיות במקום הללו האנושיות, או יותר נכון החיתיות,
אלא שינוי העמדת הדגש, מבלי לשנות את תוכן הפעולות.

כבר אמרו בעלי המוסר, אילו היה משהו בא ומתאר לנו פעולה שנהנה ממנה - מעשה חסד מופלא
- בא לעיר מבלי שיהא לו בה מכיר, והנה הוא מצלצל בפעמון של בית אשר כניסתו מוארת באור
בהיר, ויוצא לקראתו באמצע הלילה האדם אשר שוכן שם ומאיר לו פנים ומקבלו באהבה ושואל
שמה רעב הוא, או צמא, ומכין לו מאכל כפי טעמו, ואח"כ מציע לו חדר נהדר ומטה וכל אביזריה
כדי שיוכל להחליף כוח. היש לך דבר יותר גדול מעשית חסד זה. אולם מוסיף האיש ואומר, בבוקר
עם רצונו ללכת מוגש לו חשבון, וכל אלה הדברים נרשמו בדייקנות, ועל כל מה שקבל בא חשבון
מפולפל. והנה נשאל את עצמנו, האם לא בכדי שיהא האורח מוצא את התנאים הללו מוכנים לפניו
אין צורך שהמטפל בזה יבוא על סיפוקו. והרי כך נאה לו וראוי שתהא לו אפשרות קיום. אכן בעובדא
שצייירו, אליבא דאמת אין עיניו של בעל המלון נתונים להנעים לאורח, אלא כל מגמתו היא שעל
ידי זה יבוא הוא על תשלומו המלא, והרי יכול היה להיות שיחשוב לו, כי אכן הפעולות נעשות
לצורך מילוי צרכיו של האורח, אבל שדרך אגב הוא גם כן יש לו קיום. אך הן לא כן היה.
ונוצר העולם באופן זה, שאם ירצה האדם לחשוב רק על עצמו ואמור יאמר מה לו לטרוח בשביל
פלוני אלמוני לסיפוק צרכיו, הרי זה יתנקם בו בחשבון סופי ומוכרח אפוא האדם לדאוג לזולת.
אולם הרי ניתן להפוך את המטרה. וזהו שרצתה התורה!
מה הוא אף אתה!

שמה תאמר - נסתפק בעובדא כשלעצמה, שטוב הזולת הכרחי לו לאדם לטובתו הוא, איך נתבע
ממנו את אשר הוא בניגוד לטבע. על זה באה התשובה, אכן כך הוא סדרו של עולם, אולם אין זה
טבע האדם מישראל, אשר בחר בנו מכל העמים! זו אינה פרוטקציה, זה אינו משוא פנים, הרי כך
נאמר: "רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקד עליכם את כל עונתיכם" (עמוס ג' ב).
העמדתנו במקום של קרבת אלקים מציגה לפנינו דרישות יותר גדולות, אולם אין הקב"ה בא
בטרוניה עם בריותיו, והתביעה מאתנו היא מפני שאכן הדבר הוא בהישג ידינו!

על מה אבדה הארץ

עיבוד מתוך תמליל של שיחה בישיבת ירושלים לצעירים, תשנ"א

"אמר רב יהודה אמר רב: מאי דכתיב מי האיש החכם ויבן את זאת ואשר דבר פי ה' אליו ויגדה על מה אבדה הארץ, דבר זה אמרו חכמים ולא פירשוהו, אמרו נביאים ולא פירשוהו, עד שפירשו הקדוש ברוך הוא בעצמו. שנאמר: "ויאמר ה' על עזבם את תורת אשר נתתי לפניהם". אמר רב יהודה אמר רב: שלא ברכו בתורה תחילה" (בבא מציעא פ"ה א).

...

תוכן הדברים הוא באמת הקשר של שני הדברים האלו יחד. כשאנחנו אומרים את ברכת התורה "אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו", שני הדברים שה קשורים אחד בשני. "בחר בנו מכל העמים" בא לומר שיש בישראל סגולתיות מיוחדת, ששונים אנו מכל עם ולשון. זו לו סתם איזה מליצה, זו מציאות מסוימת, זו מציאות שמגלה לנו שהנפש של האדם מישאל, היא החינוך אשר יקבל ותהא הסביבה אשר נמצא בתוכה, יש בפנימיותה איזשהו שוני, שוני יסודי מאחרים, שעל זה ועל כך "בחר בנו מכל העמים". לא קיומה של תורה הוא המשנה אותנו, אלא מפני שאנחנו שונים על כן קבלנו תורה, לא מפני שעל ידי התורה אנחנו נעשים אחרים, אלא במציאות אנחנו אחרים.

....

והמציאות הזאת היא הביאה ל"אשר נתן לנו את תורתו". ועל כן כשאנחנו באנו לקבל תורה לא שאלנו מה כתיב בה, אנחנו הרגשנו שתורת ה' היא המציאות שלנו, שהקב"ה שהוא נתן התורה הוא ודאי נותן את הדברים האלה כפי שצריכים להיות, כפי שיכולים להיות, שאנחנו צריכים להיות בצורה שכזאת, ואנחנו מוכנים לדבר הזה. זוהי התשובה כנגד הטענה "מאי אהני לן רבנן". המציאות של תורה היא הנותנת לנו את המהות שלנו, שנכיר את עצמנו, אנחנו חיים על ידה. אנשים חיים בעולם התווה, אנשים חיים בתוך המציאות שכופרת, איננה מזכירה שם שמים, ואינם יודעים מה רוצים, למה הם שואפים ומה תוכן החיים שלהם, לא יודעים ולא מבינים את הדבר הזה של חיי תורה. ומכיון שלאמיתו של דבר קשורים שני הדברים הללו האחד לשני, אנחנו מבינים שאי אפשר להפריד ביניהם, וזה תוכן של "לא ברכו בתורה תחילה", שלא ידעו לקשר את שני הדברים, חשבו שיש שני עולמות שונים.

מצד אחד ישנם אלה שקוראים את עצמם לאומיים, אבל אינם יודעים מה זה לאומיים יהודים, חושבים שזה ככל הגוים בית ישראל, כמו שהגויים לאומיים כן אנחנו. הם לא יודעים מה התוכן הפנימי של כנסת ישראל, ומכיון שאינם יודעים את התוכן הפנימי, אינם יודעים בשביל מה צריך תורה. ומאידך גיסא, אנחנו מוצאים את הכיוון השני, של אלה המסתגרים בד' אמות של תורה, אינם רוצים להכיר בערך המדינה, לא רק מפני ערך המדינה כיום הזה, אלא שבכלל לא יודעים לשם מה צריך מדינה. אפשר ללמוד הוויות של אביי ורבא גם בניו יורק, גם בלונדון, גם בכל ארץ אחרת, מה זה קשור לארץ ישראל.

...

"על מה אבדה הארץ". הפסוק איננו שואל על מה חרבה הארץ, על מה נכבשה הארץ, כל הדברים האלה ידועים, כי זו כבר תוצאה. הוא שואל "על מה אבדה הארץ", מפני שלא ידעו להעריך את קדושת ארץ ישראל, לא ידעו להעריך את הענין של מדינת ישראל, לא ידעו להעריך את התוכן של

חיים חברותיים כמדינה עצמאית שמגשימה את תורת ה' בכל מהלך החיים, "בכל דרכיך דעהו"; של "ואהבת לרעך כמוך", של יצירת יחסים הדדיים על יסוד בסיס התורה, שהתורה באמת היא המדריכה את האדם לכל חייו בכל מהלכיו. זה הצורך במדינה, לקדש שם שמים על ידי מדינת ישראל, על ידי שיעבוד כל החיים לתורת ישראל. זה לא יכול להיות בניו יורק, זה יכול להיות רק בארץ ישראל. אנחנו לא הגענו לזה, וזוהי הצרה, מפני שמצד אחד מנותקים אלה שמדברים על מדינה ואינם יודעים מה זה תורה, ואלה שמדברים על תורה ואינם יודעים מה זה מדינה, שכל הדברים האלה אינם קשורים אחד לשני, ועל ידי זה אובד הערך של שכם ושל חברון, ושל כל אותם המקומות האלה שאנחנו עכשיו מבכים עליהם. "בשביל מה צריך את זה", הם שואלים, "מה איכפת לי שנקצוץ קטעים שלמים מארץ ישראל". אינם מהשלמות. כשם שנדרשת שלמות של עם ישראל, כך צריכה להיות שלמות של ארץ ישראל. והניתוק הזה וההבדלה הזו, הם ה"אבדה הארץ".

...

נדרש קישור בין שני הדברים האלו יחד, שלמות ארץ ישראל ושל תורת ישראל, של הגנה על היושבים האלה הממיתים את עצמם באהלה של תורה, אלה שמוסרים את עצמם על זה, להיות גדולים בתורה, להיות משפיעים ומושפעים, להיות תלמידי חכמים. יש חכמים ויש תלמידי חכמים. היסוד של תלמידי חכמים הוא לדעת שאני צריך ללמוד וללמוד, שהדברים האלה אינם סוד, גם החכמים אינם אלא תלמידי חכמים. כל אחד ואחד שיגדל בתורה וידע שאין סוף לידיעת התורה, וכל מה שאתה מעשיר את עצמך אתה מעשיר את כלל ישראל, כי כל רגע ורגע צריך להיות קדוש וטהור ומוקדש לדבר הזה. זוהי הנקודה שאתה צריך לדעת, וזהו הדבר שאליו אתם לצריכים להתמסר, שהענין של גדלות בתורה הוא לא ענין פרטי, זה לא "מאי אהנו לן רבנן", זה ענין כלל ישראלי, שכל מה שיהיו יותר "וכל בניך לימודי ה'" אז "רב שלום בניך", אז גם השלום יהיה, וגם העוז ינתן, כל הדברים האלה באים כאחד, וקשורים האחד לשני... אמר הנצי"ב בשעתו, שהוא בטוח שבזמן שהתלמיד בישיבת וולוז'ין יושב ולומד שהאחרון של משפחת רוטשילד לא ימיר את דתו. יש קשר פנימי בין כלל ישראל, והמציאות הזאת היא צריכה להנחות אותנו. וברוך ה' שאתם נמצאים במקום כזה, שלימד אותנו לקשר את הדברים האלה שלא תהיה אבדת הארץ, שהארץ תהיה שלמה והתורה תהיה שלמה ועם ישראל יהיה שלם.

בין מצרים

תש"א

"מן המצר קראתי י-ה, ענני במרחב י-ה"

א'

מימים, מאז נקבעו שלשת השבועות י"ז תמוז-ט' באב כימי אבל וזכרון לאבדן החוסן הלאומי וחורבן בית מקדשו, כל הכאב המצטבר בלב, כל המרירות והצער, מתגלים ומתבטאים בימים אלו, עם העלאת זכרון התחלת הפורענות.

ומה משונה ומדאיב הדבר כאחד - זכרון לחורבן!

מטבעו של עולם להציב זכרון למה שעבר ובטל מן העולם - "זכרהו מאחר שאתה בא להשכיחו". מציבים אנדרטא לגבור שנספה למען לא יאבד זכרו, מציבים מצבות זכרון לחכמים למען יזכרו את חכמתם, אבל זכרון לאותם דברים שאתה נזכר בהם ק"א פעמים ביום, שאתה זוכרם גם למרות רצונך, יתר על כן - זכרון לחיים, חייך אתה, שאתה נתון בהם למיום צאתך לאויר העולם - מה טיבו של זכרון זה?

דומה שדי והותר יודעים וזכורים אנו את החורבן והגלות. דאגו לזה לא מעט העמים שהוגלינו לתוכם. עסקו בזה הפרסיים והרומאים, הצלבנים והישועיים, החלמניצקים והפטליריים; מטפלים בזה גם כיום ההיטלראים והקוזאים וכל כת דילהו לארצותם. האין אנו שומעים את הזעקה הנואשת של הגלות האחוזה בלהבות, כי צריכים אנו לסמים מגרים שיעוררו בנו את הרגשתנו? האין די בשבר היהדות, בגרמניה, בפולניה ובכל אותן הארצות אשר הם נחתים שם להזכיר לנו את מצבנו? האם לא עולה באפנו ריח אודי החרבן העשנים עדיין מתוך עיי בריסק? האם לא אנקת לקוחים למות אנו שומעים תוך מצהלות פרא, צלצול שמשות מנופצות וסחורה בזוזה בבריאנסק וטשנסטוכוב? האומנם אין עוד אזנינו שומעות את צעקתנו אנו, כאשר שומע אין לה בעמים אשר אנו בתוכם? האומנם פסקנו גם אנו מהרגיש בכאב, כאבנו אנו, כי זקוקים אנו לאמצעי הזכרה? מה כאב ולא כאבת, עם שבע כאב? מה אבל ולא אבלת, עם רוח אבל?

ב'

"תשעה באב נקרא מועד - שנאמר קרא עלי מועד...". שם זה שהוא כולל את חגי השמחה והאור נתיחד גם על היום המר והנמהר - אף הוא נקרא מועד... כמה הלכות בנויות על יסוד השם הזה. ולא בכדי. **קביעת מועד** לאבל יש בה כבר משהו מעודד. זהו סימן שהאסון לא פגע באבר שהנשמה תלויה בו, זהו סימן של הכרה מבוגרת המבליגה על הכאב ומתגברת עליו.

וכאן אנו עומדים על תוכם של דברים. לא לשם **הצב** זכרון נתקנו זמני ומועדי האבל, כ"א **לצמצם** אותו; הם באו לתת לו גבול ומסגרת, הם באו לכבול אותו, לרסן את כוחו ההרסני.

ניטל עוקצו של האבל כשאתה מעמיד לו יתדות דרכים, כשאתה מצמצם אותו בזמן קבוע - "כאן נוהגים לבכות". דבר שברגש אינו מקבל גבולים, וכשאנו קובעים לו גבול הרי אנו מעבירים בזה את האבל מתוך תחומי הלב והרגש אל תחת מרותו של השכל. במקום הלב הדואב, דואב אצלנו המח, ומח כשהוא דואב אינו מוריד דמעות - הוא מוליד חשבון הנפש וחשבון המעשה, הוא מותח קו

מתחת לעבר ומתוה דרך לעתיד; האבל נהפך עי"ז מגורם שלילי לגורם חיובי, לכח דוחף, מפעיל וממריץ לפעולה, הוא נהפך מאבל לחג ומועד.

ג'

שני זרמים מסוכנים התחילו להתפתח בישראל עם החורבן - זרם הקנאות וזרם ההתפרשות. שניהם מקור אחד הולידם - צרת ישראל, שם המקור. כראשונים כשניים ראו בחורבן הבית קץ לחיי האומה, כראשונים כשניים הכירו בגלות הקודרת העולה להחשיך ימיהם של ישראל, וכל אחד נענה לזה עפ"י דרכו. בעלי הרגש הבוער הפכו לקנאים. גם הם ידעו שלא תקוה ולא תקומה להם נגד גייסות הרומאים, אבל לא יכלו לכלא בקרבם את הרוח. חיי השפלות והעבדות תחת סבל רומי, להיות למרמס ולהיות תלויים בשרירות לבו של כל זנב רומאי, לא היה לפי כוחם. והם בחרו במלחמה, מלחמה נואשה עד טיפת הדם האחרונה, מלחמה שתציל לכל הפחות את העם מחרפת העבדות. הם ידעו שכל הגשרים מאחוריהם שרופים, הם עצמם שרפום. שאלת או או העמדה בכל חריפותה. הם פתרוה בהסתערות נואשת בחרב פרמיטיבית ביד מול השונא המשורין ומצויד בכל הישגי התרבות הקטלנית.

ואמנם נפלו כגבורים והשאירו אחריהם זכר ההולם את גודל נפשם. אולם עם כל ההוד והשגב שבחייהם ושבמיתתם היתה מחשבתם מרוצה ממעשיהם - לו היה העם כולו שומע להם, כי אז אף זכר לא היה לו עוד.

הזרם השני היה מאלה בעלי ההגיון הקר והמנתח. אף הם ראו את נוראות המצב של העם. הם ידעו והעריכו יפה את כח השונא המזוין והם הבינו כי כל התנגדות תביא רק לידי דכאון נוסף. החבל הולך ונהדק, הגזרות הולכות ומעיקות. אין תוחלת ואין תקוה. הקץ בא לעם ה'. פשיטת רגל של התורה והעם. אין צורך בחיים ואין תועלת בהם. הם השקיעו את עצמם באבל שאינו פוסק. אין אוכלים בשר ואין שותים יין. נוצחנו ושוב אין לנו מקום - מוטב שנכלה את עצמנו משיכלונו שונאינו. "דין הוא שנגזר על עצמנו שלא לישא נשים ושלא להוליד בנים ונמצא זרעו של א"א כלה מאליר" (ב"ב ס' ב).

הודאה אלמת בכח האגרוף, אי התנגדות לגמרי לשלטון רשע, התנוונות וכליה - אלה הן התוצאות שאליהן הוליק זרם זה. במקום מיתה חטופה הוביל הוא אל המיתה דרך גסיסה ארוכה ומודרגת. אלה היו שני הקוים שלפיהם היו צריכים להסתיים חיי של העם העברי על פי המסבות הטבעיות שהיה נתון בהם. ההגיון הבריא הקר מצד אחד, והרגש הנלהב והבוער מצד שני, לא היו יכולים שלא להוליד זרמים אלו. המצב ללא מוצא שבו היו נתונים, החורבן והאבדון של כל קדוש ויקר, לא יכלו שלא להשפיע על העם דכאון ויאוש. העם הרגיש על גבו את כל נטל הענק של הנשר הרומאי, אשר תקע בו את צפרניו, הוא הרגיש והנה כוחותיו הולכים ורפים וראה כי אין לו תקומה.

ד'

אז נתגלה הכח הפנימי, הכח הגנוז בנשמתה של כנסת ישראל. הוא נעלם גם מן ההגיון וגם מן הרגש, אולם הוא גישר בין שני אלה, למען המשיך על ידם את החיים בגולה. הכח הזה הוא - האמונה, האמונה בנצחיות העם העברי ובתקות גאולתו. נושאי דברה היו חכמינו ז"ל. עבודתם הראשונה היתה השרשת ההכרה שעדיין לא הכל אבוד. החרות הגופנית אמנם נפגעה, אולם יש בידינו לשמור על החרות הרוחנית ואשר על כן אין להתיאש. הבסיס העיקרי שעליו עומד בית ישראל לא נפגע.

יבנה וחכמיה ממשיכים את עבודתם. התורה לא נפגעה ואף לא תוכל להפגע - "אין אש שורפת אש".
וכל עוד התורה קיימת אף ישראל חיים וקיימים.

האבלות הנפרזת המובילה לידי התאבדות לדעת והתנוונות נאסרה "להתאבל יותר מדאי אי אפשר" (שם). העם מוכרח לחזור לחייו היום-יומיים, לשוב עד כמה שאפשר לסדר היום הרגיל. כל איש מישראל מצווה לחיות **בעל כרחם** של כל אלה המנבאים למותו. האבלות מקבלת צורה ומסגרת - "סד אדם את ביתו ומניח **דבר מועט**", "עושה אדם כל צרכי סעודה ומשייר **דבר מועט**" וכו'. סתם אדם המתאבל יותר מדאי נחשב כמתיהר שבודקים אחריו, ורק תלמידי חכמים מותר להם להתמסר יותר לאבלות.

יחד עם תקנות צמצום האבל עם שיורי "זכר לחורבן", באו התקנות שנתקנו משום "מהרה יבנה ביהמ"ק" ומשום "זכר למקדש" - "יום הנף כולו אסור", "לולב ניטל במדינה כל שבעה", וכו'. תקנות אלו באו להקטין את האבל ולהגביר את האמונה בגאולה הקרובה.

מצד שני הוקם התריס בפני כל השפעה זרה ברוח ישראל. בעליית בית נתזה נמנו וגמרו על ג' עבירות וכו', ובשעת הגזירה אף אערקתא דמסאני יהרג ואל יעבור.

כל התקנות היו חדורות ברוח אחת - לא להראות שום התנגדות **אקטיבית**, להשאר שווה נפש לכל קיתוני בוז הנשפכים, לא להפגע מחנייתות הלעג והמשטמה, אולם עם זה להגיע למרום פסגת ההתנגדות **הפסיבית**, שלא לותר אפילו כמלא נימא מהחרות הנפשית. חומת ברזל הוקמה מסביב לעצמאות הרוחנית, מגן אשר לא יעברוהו זר ולא יחללו אחרים את כבודו.

גבולות החרות אמנם נצטמצמו - היא כללה רק את החרות הרוחנית, אולם תחת זה נשמרו הגבולות החדשים בקפדנות מדקדקת ללא ויתור אף כמלא נימא.

כה עבדו את עבודתם הסנהדרין ביבנה. תקנותיהם שמרו את הגבול ואת הקצב משני הצדדים. היה בהם, בתקנות אלו, מן ההבלגה והזכרון כאחד, היה בהן מן ההבנה וההכרה, הם נלחמו בעצבנות המכלה, ביאוש ההורס, ובקנאות הנפרזת המובילה אף היא לשערי האבדון.

ה'

הגישה המיוחדת של חז"ל לרפא את שברי העם לא היתה מקרית. היא היתה מסקנה הגיונית מתוך תפיסתם המיוחדת של המאורעות עצמם. באספקלריה האופינית שדרכה בדקו את העבר ראו גם את הדרך לעתיד.

קביעת זמנים ומועדים **לאבל** נבעה מתוך ההכרה **שעצם האסון**, אף הוא בא בתוקף פעולתם של חוקים ידועים **ובזמן ומועד** קבוע. הוא היה מותנה באיזה תנאים שקדמו לו, שאפשרו אותו **ושהכריחו** את בואו. לא שרירות גורל נוקשה הביאה לידי כל מה שבא. לא התנגשות עוורת של כח חזק וחלש יש לנו לראות בזה - אין מקריות בטבע. "קרא עלי **מועד** לשבור בחורי" (איכה א' טו). מועד קבוע מראש, השתלשלות סיבות מותנה מלמפרע. הסיבה **האחרונה** לחורבן אמנם גלויה לפנינו, אולם הגורם לסיבה זו - הענקת כח איתנים לאחד לאגרוף, אין אונים לשני, והבאתם לידי התנגשות - הסבה **הראשונה** לכל זה עלינו לחפש במקום אחר.

"על מה אבדה הארץ"? זוהי השאלה שניתוח החיים שלפני החורבן צריך לתת עליה תשובה. כל מה שהתרחש בא על ידי הכנה והכשרה. ההכנה אליו היתה **מצדנו אנו**, ואנו צריכים לחפש אחר הגורמים הפנימיים, למצוא את העיוות הפנימי שהוביל **בהכרח** לידי קטסטרופה זו.

עבודת היום היא לפענח את הסיבות הפנימיות שגרמו לחורבן, ללמוד משגיאות העבר ולתקנם, ולעמוד על ידם על האמיתיות. עלינו להפוך את האסון ללימוד, עלינו להשתמש בו בתור מכשיר מדויק המעמיד אותנו על טעויותינו.

על יסוד דברים אלו, הדרך שהותתה להבא נעשית מובנת מאליה.

לא במרד כלפי האגרוף המכה בנו נושע, אולם גם לא בהתרפסות לפניו נמצא עוז לנו. לא היד הרומית העריצה היא שבצעה את ההרס הנורא, פעולתה היתה מוכרחת ומותנית על ידי מסבב הסיבות. ואשר על כן לא ליד זו נכרע ונשתחוה. אפסית ודלת-אונים תהיה אף היא בבא עתה. אם ברצוננו להגאל, עלינו להסיר את גורמי החורבן. מוטב שנבדוק את פגמינו ונתקנם, ואז יתוקנו גם התוצאות. "נחפשה דרכינו ונחקורה" - זוהי התשובה לכל גל של פורעניות, לכל נחשול של גזרות ופגעים שהיה משתער עלינו.

אל פחד מפני יסורים - "יסורים ממרקים". הם מכשירים ומטהרים, הם מכינים לקראת הגאולה. באשר הם באים לתקן את עיוותינו, באשר אין לראות בהם גורליות ומקריות. אין לעשות את צרת ישראל למניע חיצוני, למרדנות וקנאות, כשם שאין לעשותה גורם להתאבדות לדעת - שני הזרמים של הקנאות וההתפרשות נפסלו בזה. תחת זה יש להשתמש בה כמניע פנימי, כאמצעי לטהרת נפש ולהתרוממות הרוח, כאמצעי הפוקח את עינינו ומעמידנו על סטיותינו.

ואשר על כן אין לדחוק את הקץ, אין מקום לחוזק יד, העפלה לא תועיל. אל לעלות בחומה - קטן ועלוב הוא אגרופנו מול רצון צור עולמים. אולם גם אין להתיאש מן הפורענויות. הן באות בכוונה מחושבת מראש לטהר אותנו ולמרק אותנו, קושי השעבוד הוא המקרב לקץ הישועה וכשם שיש מועד לחרבן כך יש מועד לגאולה.

ו'

אם בתקופת החורבן עצמה עדיין היו הקנאות וההתפרשות היתירה קיימים בצד הזרם הפרושי, הרי התפתחות הענינים הובילה לידי התחזקותו של זה האחרון. הקנאות הביאה לידי ההתנגשות האחרונה, שעלתה לאומה באבדן מיטב כוחותיה. על ידי כך נתגלה כל אי ההגיון שבהתקוממות פיסית. נגד הזרם האיסיי של ההתפרשות המיואשת התקומם רגש החיים שבאומה. וכך נעשתה הפרושיות לנושא היחידי של חיי העם. חז"ל השכילו למצוא דרך לנפש המדוכדכת, לחבוש את פצעי הטרשים. הם בעצמם בחייהם ומעשיהם שמשו דוגמא חיה לתורת החיים שהורו. עשרת הרוגי מלכות נשארו חרותים לדורי דורות בזכרון האומה, וקו זה של התנגדות פסיבית מציין את כל דרך הגולה.

דרך הגברת דעת התורה, ותקנות מעשיות, נתגבש ונתגלם הכח הפנימי של טוהר נפש, ותוכן אמונה שהיה גנוז עד כה בנשמת האומה. תוך מחשכי גלויות נעשתה העבודה הכבירה של כינוס התורה שבע"פ. על ידי כך הובטח קיומה, מבלי היותה תלויה ביחידי סגולה. היא הלכה ונעשתה יותר ויותר לקנין העם כולו. הנצחיות נתאחזה בכל פרט ופרט של האומה ולמקום שגלה גלתה שכינה עמו.

למרות חוסר הבסיס המדיני ואמצעי כפיה, קמה משמעת אחידה והתאגדות פנימית על יסוד הרצון המלוכד. תוך עינויי שאול ומצוקה התקיימו קהלות קודש שחיו את חייהן הרוחניים מבלי שום השפעה מהסביבה השוטמת. הם הקימו חיים מופתיים ספוגים מוסריות נעלה, פיתוח רגש הערבות וההתמסרות של האחד לשני, פיתוח רגש הצדק והמשפט וחיי משפחה טהורים ואצילים. אפרוריות מי החול על מצוקתם ורישם הופגו על ידי השבתות והמועדים המקרינים, שהיו שופעים אור וחמימות. כל התנקשות ונסיון להרוס את הזיו הפנימי הזה היו נפגשים בעקשנות חלמיש. הם קבלו

ברוח שקטה והכרת ערך עצמי את החוקים המצרים, את הגיטו הסגור ומסוגר ואת הטלאי הצהוב על הבגד. כל מה שלא פגע בחיים הרוחניים נתקבל מתוך צידוק הדין. אולם יחד עם זה ידעו להגן בגאון על תוכן החיים המקודש, ובקריאת "שמע" מסרו את נפשם עליו. החרות הרוחנית נשתמרה בטהרה.

ימי "בין המצרים" היו משמשים כימי פשפש במעשה ובמחשבה, כימי תשובה מרוממים. מתוך היגון הגלותי היתה בוקעת ועולה הקריאה הלבבית "השיבנו ה' אליך ונשובה".

ז'

התנודות בחיי העמים במאות השנים האחרונות, התפתחות המסחר, התעשייה והמדע, המהפכות הגדולות במשטרי הממלכות הביאו לידי שינוי ערכים גם בנוגע ליהודים. בכמה מדינות, יחד עם ביטול החוקים המעיקים על השכבות הנמוכות נמתחה בקורת גם על חוקי ההפליה ליהודים. היו אי אילו אנשים שנתעוררה בקרבם הרגשת העוול הגדול שנעשה כלפי העם הנודד, ונעשו איזה צעדים להשיב לו זכויות אדם אלמנטריות שנשללו ממנו.

לעומת זה קמה בישראל תנועה להתקרב לעמי הסביבה. הם קבלו בחפץ לב את אותות החבה שהראו להם ונתעורר רצון של הדמות לסביבה והטמעות בה. התחיל חיקוי חרוץ של הנימוסים ואורח החיים. חיקוי חיצוני בעיקרו, מכיון שתכונות הנפש מורשת דורות לא ניתן לשרש במחי יד אחת. והנה דוקא עם ההתקרבות הזאת נתגלתה התהום המפרידה בינם לסביבה. אותה משטמה ובוז שהיו בלתי מורגשים עד עכשיו נעשו לפתע מציקים לבלי נשא. נפקחו העיניים והם ראו בזועה את הבלימה שעליהם תלויים חייהם בגלות. הם הרגישו את עצמם חסרי כל ואת העמים ראו כאידיאל השלמות. דלים ומכוערים נראו להם חיי היהודי וערכיו הרוחניים. כעמי הסביבה, התחילו לראות בעצמם בריה עלובה אשר כלום אינה נותנת וכלום אינה שוה. לא היו עוד הם אותם היהודים בעלי ההכרה החזקה שהכריזו קבל עם על יהדותם. הם התביישו בה, הם בקשו לטשטש ולהעלים את מוצאם. במקום החיצוניות המדוכדכת והקומה הרוחנית הזקופה ועומדת על דעתה של אבותיהם, ויתרו הם על פנימיותם העצמאית, הנמיכו את קומתם הרוחנית תמורת קבלת הצורה החיצונית האירופית. הם התמסרו בקדחתנות להשכלה ולנימוסי עכו"ם. בפטריטיזם מדומה, בהתיפות והתהדרות, רצו לקנות להם זכות בנים במולדתם החדשה. לא חלו ולא הרגישו עד כמה המעושה שבהם בולט ומצביע, עד כמה הוא מגחיק ומצחיק, עד כמה מדחה היא שפלותם הזחלנית והתכחשותם למקורם. אף אלה שהמליצו עליהם התאכזבו. אם לפני איזה זמן היה המשפט שהוציאו העמים על הנפש היהודית השפלה והירודה דיבת שווא, עלילת זדון, הרי נתאמת משפט זה על ידי המוני המתבוללים. שנאת היהודים מצאה לה הצדקה נכונה, האנטישמיות נתגברה ונתכסתה בצעיף חדש.

המצב נעשה לאין מוצא. נקלשה התקוה להאחז ולהתבולל בעמים. בגסות יתירה רמזו להם כי זרים הם, דחפו אותם חזרה אל הרחוב היהודי ואשפתו, אלה האחים היהודים אשר דבר אין להם אתם. בית המקלט אשר ליהודי מאז מול דיבות שוא ועלילות שקר אבד להם. כל מה שהיה מן העצמי ומקורי היה מאז לשאט נפש, כל מה שהיה מן היהדות נמחק זה מזמן בעקשנות יתרה, בעקשנות יהודית. החיים הטהורים המוסריים נראו בכיעורם החיצוני. האמונה הטהורה ותנחומי חז"ל זרו לנפשם. המשהו העצמי נאבד בידיהם, ואל החדש לא ניתן להכנס.

ח'

בתוקף מסיבות אלו נולדה תנועת המדיניות העברית. היא באה לתת מוצא לאלה אשר מצאו את דרכם חסומה מפנים ומאחור, לאלה ש"אינם יכולים להתבולל", שאינם יכולים למרות כל רצונם הטוב.

דמיון? הזיה? - אולי שני אלה גם יחד. זו היתה אגדה שלהאמין בה יכול היה רק מי שראה בה את קש ההצלה היחידי והאחרון.

כל אלה שנפגעו בעומק נשמתם מהלעג והבוז של הסביבה, כל אלה שנפשם סלדה מהקלסה והביטול של עמי הארץ, ואשר חיק לא היה להם לשפוך לתוכו את דמעות עלבונם הצורבות - הם נספחו-נסחפו לתנועה זו. חותם של נואשות מוטבע בה מראשית הויתה. צרת ישראל, שבעמלם הרב של חז"ל הופנתה מהיות מניע להתפרצות חיצונית, שבה לשמש בתנועה זו למקור התאזרות כוחות נואשת להסתערות אחת ואחרונה.

למראשית תנועה זו, יותר נכון, בטרם עוד היתה התנועה הזו - ההתפרצות הבי"ל"וית, דרך התגלמותה בהסתדרות שיצר הרצל ועד כל הגילויים החלוציים שבתקופה האחרונה, יש להכיר בה מאמצי נואש אשר תקותם האחת והיחידה - לכרסם בשינים את קיר בית אסוריו...

כבקנאות של תקופת החורבן היתה בתנועה זו התרכזות המאמצים האחרונים לפעולה אחרונה זו. כל העם נדרש להתקומם ולצעוק באזני העמים החרשות על גזל משפטנו, אף כי מעטות היו התקוות שהצעקה תשמע.

אותו חלק יהדות שבשבילו נשארה המסורת חזות הכל, אלה שעדיין מצאו בבית המדרש את כל אשר ידרש לאדם - חרות תנחומים ותקוה, אלה לא נצטרפו לתנועה זו. דבר לא היה להם עם תנועת הנואשים - הם אף פעם לא נתיאשו. החזיונות אשר חזו מנהיגי תנועה זו היו יותר מדאי אי מעשיים בכדי להצטרף אליהם מבחינה המעשית. הכח הדוחף שהמריץ את הללו להאמין במקסם מלים לא היה להם. צרת ישראל שמשה לו בעיקרה כגורם לבקורת פנימית. כה נשאר החלק הזה ברובו מחוץ למסגרת הציונית.

היו רק מעטים רחקי-ראות שראו בתנועה המתעוררת אצבע א-לקים. גודל האמונה וצפית הישועה שלהם ראתה אף כאן את היד הנסתרת מסבבת הסיבות. התנועה אשר נבעה אמנם מיסודות זרים היתה יכולה לשמש עם זה כאות שהגיעה השעה לפעולה והכנה לקראת הגאולה. אם עיקר הזרם נולד אצל אלה בתוקף צרת ישראל, הרי יש באפשרות לכיין את התנועה בכח נצח ישראל בכח תקות ישראל, ואז הרי יוכלו לצאת באמת ניצני הגאולה. וכך הצטרפה היהדות הדתית בחלקה לתנועה זו.

ט'

עברו זמנים והתקוה שבזמנה היתה הזיה התחילה לקבל ארשת של רצינות. רצתה ההשגחה העליונה שכל דברי החלומות יהפכו לממשות. הצהרת בלפור אישרה את תקות העם וישראל הוכר בתור בעל זכות על ארצו. במקום הצורך לדחוק את הקץ הרי עכשו דחק כבר הקץ את ישראל, ואעפ"כ לא רבים נשמעו לו. היהדות הדתית בהרגלה להשאיר אדישה למתרחש מסביב לא שעתה לאות הזה, אולם התנועה כלפי ארץ ישראל הלכה וגדלה. התגלמה ההכרה שקץ הפלאות הולך ומתקרר.

ובינתיים התחילה הגולה להתמוטט. העמים משחזים את סכינותם לטבח עולמי חדש, מטפחים ביד אמונים את השנאה לזרים, וקודם כל נופל לקרבן העם היהודי אשר בסבת חולשתו ותלישותו

שימש כמקום התפרצות לזעם ההמונים. נחשול של חוקים אנטישמיים ופרעות שאינן פוסקות מתפשט בכל אותן המדינות אשר בם היהודים נחתים. הקרקע משתמטת מתחת רגליהם ואין מפלט. הנער העברי אשר חונך ברובו על התרבות החילונית, אשר הורגל לחשוב את עצמו לשוה זכויות עם בני העמים האזרחים קיבל כאן מכת מות. הקומה זקופה והיא אינה יכולה להתכופף ולהתכוץ במסגרת החוקים המצרים, אין אפשרות לשבת על הספסלים האחוריים בבתי האוניברסיטה, והלב מתכוץ והאגרוף מתרומם מאליו. אולם ההמונים הם יותר חזקים והמשטר הוא לצדם. גאות של אכזבה ויאוש תוקפת את הנוער העברי וסכנה גדולה שלא יחזרו אותן ההתפרצויות של הקנאות מימי החורבן מצד אחד והאין אונים שבאפס המעשה ואבוד לדעת מצד שני. אין אונים נצבים גם הקברניטים. צרת ישראל שחשבוה למניע פרצה את הגבולות, היא סוחפת את הכל על דרכה, היא עושה שמות בפסיכולוגיה של האדם. העמים אין נוטים להוציא איזו מסקנות מצרת ישראל ובינתים המולדת אשר רמזה עתים מרחוק באור פלאים אף היא אחוזה להבות. עוגן ההצלה עצמו הולך ושוקע. גורמים רבים ושונים מצטרפים לצמצם ולבטל את אותן הזכויות שהוכרו לעם חלוקה אחר חלוקה, צמצום אחר צמצום. אין לחשוב שהפרובלימה תפתר ע"י מולדת זו. לו היתה למנהיגים אלו האמונה החזקה בנצח ישראל, לו היתה האמונה החזקה בצור ישראל, כי אז היו אף הם מרגישים בתוכם את אותו התוקף במעשה ובפעולה, כי אז אף הנושאים והנותנים אף הם היו מכירים בכחם. כשחסרה אמונה זו, צריך להשתמש רק באמצעים של עורר רחמים או של אחיזת עיניים, אולם אין להאחז את העיניים. בנקל מאד אפשר להכיר כי אלה האנשים ירדו מנכסיהם ואין להם באמתחתם אלא גרוטאות... לא בחסד אלא בזכות.

’

על היהדות הדתית להכיר את המצב. עבודה מאומצת במחנה ומחוצה לו צריכה להתחיל, עבודת הגברת ההכרה והאמונה בכח הסבה שמעל הסבות, בכח ההשגחה העליונה, כלפי פנים, עבודת חיזוק היהדות על יסודות תורת האבות, על יסודות המצוה המעשית המדקדקת, על יסודות של יהדות טהורה ואינה יודעת פשרות. לחזק את החינוך הדתי בין ההמונים והנוער המתלמד, להגביר את האמונה בנצח ישראל - כל זה כלפי פנים. וממילא לתפוס את ההגה גם כלפי חוץ. הסיסמא צריכה להיות שהיהדות הדתית תהא נושאת דברה של היהדות בכלל, שכל הפוליטיקה החיצונה צריכה להיות מטבעת באותו החותם של האמונה הטהורה שאינה חתה בפני כל. שם ה' הגדול והנורא הוא המפחיד תמיד את העמים. קולה האדיר של האמת ישמע לבלי חת. נדע נא כי ה' אתנו. נכיר ונדע כי לנו העבר ולנו העתיד. ודוקא מעתי חושך ואפלה אלו, דוקא מזמנים אשר המאס מאסתנו קצף קצפת עלינו עד מאד, תצא נא הקריאה מלפנינו כאשר מאז - השיבנו ה' אליך ונשובה.

יום בו כלו מתי מדבר

לשבת נחמו תרצ"ח

עברו ימי האבל המסורתיים, עבר גם תשעה באב, והנה הגענו לשתי תחנות המזכירות לנו ימי אור, המטיפות לנו טפות תנחומין - ט"ו באב ושבת נחמו.

ודומה לנו שלא בעתן באו. מאור פניהם איננו לרצון לנו. האוירה ספוגה באבל. לא שלשת שבועות אבל, אלא שלשת שנות אבל. מתבוסס הישוב בדמיו, מפרפרת הגולה בחבליה, ואף על פי כן - ט"ו באב ושבת נחמו.

בין הטעמים הרבים שנשנו על ט"ו באב יש לנו שנים שאנחנו רוצים להתעכב עליהם: יום שבו כלו מתי מדבר, ויום שבו ניתנו מתי ביתר לקבורה (תענית ל' ב). שני טעמים לחג אחד, ואולם מה רב המרחב בין שניהם, מה רב המרחק בין התקופות הללו.

הטעם הראשון מזכיר לנו תקופת זהר. עם קם על רגליו מתנער מאבק העבדות, מנתק את כבליו, ועיניו לקראת המחר הנהדר. לעיניו משתרעת הארץ המיועדת, רק רצועת מים צרה מפרידה ביניהם. ויודע הוא, הארץ מיושבת על ידי עמים שונים, ויודע הוא כי עז הוא עם הארץ, כי מבצרים לו חזקים וקשים כסלע. אולם, הוא לא יחות מפניהם. סר צלם. התועבות הגדולות שעשו פעלו את פעולתן. הארץ מקיאה אותם, ובכח ההבטחה העליונה בא הוא לרשת אותם, לרשת למען הקם חיים טהורים ונעלים, למען הקם חיי תורה וצדק.

העם אשר יצא ממצרים כבר איננו. הם תמו לגוע. הבנים לא יחזרו כבר על שגיאות אבותיהם. לאו הטענה כי חזק הוא ממנו, ממנו כביכול, נראית מצחיקה. החשש שמא נתבטל אנחנו ע"י התרבות הגויית, שמא תראה תורתנו כדלה ונושנת בפני תורות הארץ המודרניות, החשש שמא לא נוכל להגשים את התורה בארץ, שלא ניתנה תורה אלא לאוכלי המן, אלה אשר אין להם לעשות מאומה, נפל. העם מביט ישר קדימה: תורת האלקים היא לו למורה הדרך, דבר האלקים הוא לו צו חיים שאין להרהר אחריו. עלה נעלה וגם יכול נוכל. לא למכשול תהיה לנו התורה, אלא לסם חיים. העמים הללו לא יוכלו להתקיים ולא יוכלו לעמוד בפנינו באשר זר להם סם החיים. כלו שיירי האופל שהחיים במצרים החתימו בנפש. תמו כלו אנשי דור המדבר, והדור החדש עומד מוצק ומוכן לקראת תפקידו.

אותה שעה הנפש משתלהבת בשלהבת של שמחה, הפנים מקרינות, והידים משתלבות, והרגלים יוצאות בריקוד מאליהן, ריקוד מלא עז וגבורה, ריקוד מלא כח ואמונה - לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב.

זמנים חלפו, והתמונה משתנית. הנוף הוא אחר. עיי עיר חרבה, מגדלים שוממים נתוצים, וביניהם ועליהם גופות גופות חללים. פנים שעליהם נשארה קפואה בהלת המות, חרבות שבורות ורמחים חלודים מתערבים עם הגופות הקרות הקפואות. כצללי בלהות נודדים החיים ביניהם. בשקט הם עובדים את עבודתם, הם חוצבים קברים להרוגים, הרוגי ביתר. מנוחה להרוגי המלחמה. הנה נגמר המרד האחרון, יהודה נדכאה, וכאילו יחד עם ההרוגים קוברים גם את שארית התקוה. היו היה עם והנה איננו עוד.

ואולם ראו נא פלא, הנה קברו את המתים, והנה נשתלבו הידים והעינים נעצמו ושוב ריקוד הטוב והמטיב - הטוב שלא הסריחו, המטיב שנתנו לקבורה (ברכות מ"ח ב). ואף הריקוד הזה מלא אמונה,

אמונה ובטחון, ותקוה מאירה את הפנים המרוכזים והרציניים. והירח כמוכה תמהון מאיר את העיגול הרוקד באור קפאון - לא היו ימים טובים לישראל כט"ו באב...

ואולם אם רחוקות התקופות ושונים הזמנים, הן תוכן אחד ומחשבה אחת לשני הימים טובים - אמונה תמימה בכח העליון של ההשגחה. פעמיים נעשו שגיאות, בשתייהן שלמנו מחיר יקר תמורתן, ואולם מהשגיאה אנו למדים.

השגיאה הראשונה היתה במרגלים. הם חשבו שאין לתורה תקומה בארץ. הם חרדו על התורה ואולם לא ידעו את כחה של הארץ. ונגמר החזון וקברים נחצבו בערמות החול של המדבר. השגיאה השנייה היתה בביתר. הגמרא (גיטין נ"ז א) מספרת על בר כוכבא, שהכשילו פיו ואמר: "הלא אתה אלקים זנחתנו ולא תצא בצבאותינו", ולפי ביטוי אחר (ירושלמי, תענית פ"ד ה"ה): "לא תסעוד ולא תכסוף". אין לנו צורך בעזרת אלקים, תקומת ישראל דבר אין לה עם הדת. יתפלל לו מי שרוצה כמה שהוא רוצה, ואולם בל יפריע לאחרים לעשות כמו שהם רוצים. תחית האומה איננה קשורה בתורתה. אנו נלחמים בשביל הארץ וזהו לנו ה'אלף' וה'תו'. והנה נגמר החלום הזה וקברים חדשים חוצבו, הפעם בארץ האבות.

והלימוד היוצא משתי השגיאות הוא, כי אין לקרוע בין הדבקים. אין להפריד בין התורה והארץ. אין תורה מבלי ארץ ישראל, ואין ארץ ישראל מבלי תורה. הנסיון של הפרדה לא יצליח. והעם למוד הנסיון מוציא את תורת חייו וממשיך את דרכו. בראשונה היו פניו לארץ, ובשנייה כשמטה הנוודים בידו. והשגיאה, כשהיא נעשית ללימוד, שוב איננה מפחידה, והאבל יש בו כבר משהו מעודד. ואין ימים טובים לישראל כט"ו באב.

בשעה קשה עומדים אף אנחנו. אף אנו חוצבים יום יום קברים חדשים ליוצאי מצרים ולבאי הארץ, ואולם אף אנו נושאים בתוכנו את התקוה לימים הבאים. שעה קשה היא, ואולם יתכן שעם זה שעה גדולה היא. אולי נתבשר בקרוב על הקמת שלטון יהודי לאחר הפסקה גדולה של אלפים שנה. ואם אין זה הולם את שאיפותינו ואם ארץ קצוצה וערופה תהא, מכל מקום הן מי שאין לו כלום אל לו לזלזל אף בזה. ואולם זאת לנו לדעת, המדינה הקטנה תהיה לנו למקום נסיון גדול. היא תוכל להפך כאתחלתא דגאולה, היא תוכל גם ח"ו להיות להיפך.

מה יהיו פני המדינה? מה השלטון אשר יהא בה? הלא ישלוט שוב הפירוד המרקיב? האם לא שוב נראה את ההפרדה של הארץ מהתורה? מחשבות עגומות עולות על הרעיון (הנה הגישה 'אגודת ישראל' את תזכירה על רשות להקמת בתי קברות נפרדים), הנה מעשה החטיפה שאירע בתל-אביב פורש קצת את הלוט מהנעשה במחנה הנערים שלנו, הדור החדש אשר ממנו תקותנו, ישראל, הדור אשר עליו יהיה להקים את יסודותיה של המדינה. הנה זהו אופן פעולתם עוד לפני קום המדינה, ומה יהיה אח"כ? מה צורה תלבש מלחמת המפלגות? מה צורה תלבש מלחמת המעמדות? האם לא תגרום המדינה ליתר פירוד ולהגברת שנאה על מה שיש? ויש ועולה על הדעת, מי יודע אם לא תהפך המדינה כולה לבית קברות, בית קברות גדול לתקוותנו, לעוד אלפים שנה.

שני גורמים היו לחרבן בית שני: שנאת חנם (יומא ט' ב), וברכה בתורה (ב"מ פ"ה ב). כי הא בהא תליא. אם לא תושרש המחשבה שהתורה היא צריכה להיות חזות הכל לא תתכן שום עבודת תחיה. השנאה תחלחל ותפריד בין האחים וגורמי החורבן לא יהפכו אף פעם לגורמי בנין. חיינו שנים על שנים בתקוה. הנה קרובה התקוה להתחיל להתממש. הנאבד אותה בידיים? היושם ביסוד בנין בית

ישראל החומר המפורר אשר ישוב יפוצץ אותו? ידענו שנים לברך "הטוב והמטיב" על שנתנים לקבורה, הנדע פעם לברך על אשר ננתן לחיים? הנדע להשתמש בהם כהלכה?
"אמרו ישראל לישעיה: ישעיה רבינו, תאמר שלא באת לנחם אלא אותו הדור שחרב בית המקדש בימיו, א"ל: לכל הדורות באתי לנחם, 'אמר אלקיכם' אין כתיב כאן, 'אמר אלקיכם' (ילק"ש, ישעיה תמ"ה).